

**Міністерство освіти і науки України
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова**

СПИВАК ЛЮБОВ МИКОЛАЇВНА

УДК 159.922.6: 159.923.2 – 053.67

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ
САМОСВІДОМОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІСІ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

**Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук**

Київ – 2016

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор психологічних наук, професор
Булах Ірина Сергіївна,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
завідувач кафедри теоретичної та
консультативної психології.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор,
дійсний член НАПН України
Бех Іван Дмитрович,
Інститут проблем виховання НАПН України,
директор;

доктор психологічних наук, професор
Москалець Віктор Петрович,
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»,
завідувач кафедри загальної та клінічної психології;

доктор психологічних наук, професор
Павелків Роман Володимирович,
Рівненський державний гуманітарний університет,
завідувач кафедри вікової та педагогічної психології.

Захист відбудеться 1 квітня 2016 р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано _____ лютого 2016 р.

**Учений секретар
спеціалізованої вченої ради**

Л. В. Долинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. На початку третього тисячоліття, в умовах невідповідного інтегрування Української держави до Європейського національно-культурного простору, особливої значущості набуває проблема розвитку національної самосвідомості її громадян. В Україні як на політичній, так і на суспільній аренах все частіше ставляться питання, що пов'язані з національною самосвідомістю особистості. Провідним завданням Державної Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді є розвиток високого рівня національної самосвідомості особистості. Однак ціла низка умов і чинників – суспільно-політичні трансформації, соціально-економічна нестабільність у країні, розбалансованість національних та етнічних взаємодій і т. ін., ускладнюють реалізацію цього завдання. Тому в контексті нагальних державних проєкцій важливими є дослідження, які присвячені психологічним основам розвитку національної самосвідомості особистості.

Вивчення проблематики національної самосвідомості презентовано працями вчених різних галузей гуманітарних знань. Зокрема у межах класичної етнології розглядалося питання про співвідношення понять «національна самосвідомість» й «етнічна самосвідомість» (Ю. В. Бромлей, Л. М. Дробіжева та ін.), сучасної зарубіжної – смисл і структуру національної ідентичності (М. Барретт, Е. Сміт та ін.), структуру національної самосвідомості (Й. Вирост), вітчизняної філософії – аналіз концепту «національна ідея» у соціальних та освітніх вимірах (В. П. Андрущенко, В. Г. Кремень), педагогіки – основи формування національної самосвідомості в учнів і студентів (В. В. Борисов, Д. О. Тхоржевський), психології – аналіз феномена «національна ідентичність» (П. І. Гнатенко, В. М. Павленко) та ін.

У галузі вікової психології вітчизняні вчені обґрунтували сутність і структуру національної самосвідомості у контексті громадянського становлення особистості (М. Й. Боришевський), положення про національне виховання студентів (І. Д. Бех) і навчання учнів у національній школі (В. П. Москалець). Окрім цього, теоретико-практично досліджено розвиток національної рефлексії молодших школярів у навчальній діяльності (М. А. Шугай), скаутський рух як психологічна умова розвитку національної самосвідомості у підлітків (Н. О. Євдокимова), роль національної ідентифікації у розвитку Я-образу особистості 14-20 рр. (О. В. Шевченко), психологічні чинники генези національної самосвідомості одинадятикласників і студентів-п'ятикурсників (А. М. Березін), розвиток національної самосвідомості у студентів засобами української літератури (В. Ф. Соколова) та ін.

Водночас вивчення національної самосвідомості актуалізується в юності, що є вирішальним періодом для розвитку цього складного психічного процесу. Специфічними особливостями розвитку особистості у цей період є: суспільне самовизначення (Е. Еріксон), становлення світогляду (В. Перрі), глибока рефлексія щодо соціальних процесів і пошуків свого місця у соціальному просторі (Д. Левінсон). Основним утворенням особистості юнацького віку є інтегрована самосвідомість, що засвідчує сформованість у неї здатності свідомого самоуправління поведінкою (Б. Г. Ананьєв, Л. С. Виготський). Важливими завданнями в юності є особистісне самовизначення (Л. І. Божович), вибір цінностей (В. С. Мухіна), самореалізація (С. Д. Максименко), обрання стратегій поведінки у

суспільстві – моральної (І. С. Булах), просоціальної (Р. В. Павелків), духовної (Е. О. Помиткін, С. О. Ставицька), громадянської (Л. А. Снігур) та ін. Психологічним смислом особистості цього періоду стає прийняття і реалізація нею позиції дорослої людини, що трансформує її ціннісну сферу та конструкти самосвідомості, визначаючи специфіку генези національної самосвідомості.

Однак, незважаючи на високий науковий інтерес до проблеми національної самосвідомості, проведений теоретичний аналіз засвідчив, що досі у межах вікової та педагогічної психології не обґрунтовано цілісної парадигми і не визначено практичних шляхів розвитку національної самосвідомості особистості в юнацькому віці. Зокрема на ґрунтовне дослідження заслуговують питання про сутність і структуру національної самосвідомості особистості, психологічні закономірності й механізми розвитку, специфіку генези цього складного процесу в юності.

Отже, актуальність і соціальна значущість окресленої проблеми зумовили вибір теми нашого дисертаційного дослідження: «Психологічні основи розвитку національної самосвідомості в юнацькому віці».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є складовою науково-дослідної роботи кафедри теоретичної та консультативної психології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за напрямком «Теорія та технологія навчання і виховання в системі народної освіти». Тему дисертаційного дослідження затверджено Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 5 від 23. 12. 2010 р.) і узгоджено Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 4 від 26. 04. 2011 р.).

Мета дослідження: теоретико-методологічно обґрунтувати та експериментально вивчити генезу, структуру, механізми і закономірності розвитку національної самосвідомості особистості; розробити й впровадити програму психологічного супроводу ефективного розвитку національної самосвідомості особистості юнацького віку.

Згідно з метою було поставлено такі **завдання дослідження:**

1. Проаналізувати наукові підходи до вивчення проблеми національної самосвідомості; встановити психологічну сутність і структуру концепту «національна самосвідомість особистості».
2. Визначити методологічні основи дослідження розвитку національної самосвідомості особистості періоду юності у контексті вікової психології.
3. Обґрунтувати концептуальну парадигму, принципи вивчення і психологічну модель розвитку національної самосвідомості особистості в юності.
4. Встановити критерії, рівні, показники та методи психодіагностики розвитку національної самосвідомості особистості в юнацькому віці.
5. Експериментально дослідити особливості, структуру, механізми, чинники і виявити закономірності розвитку національної самосвідомості особистості в юності.

6. Розробити, апробувати та впровадити програму психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості юнацького віку в навчально-виховний процес вищої школи.

В основу дослідження було покладено припущення, що мають загальнотеоретичний і прикладний характер.

Загальнотеоретичні припущення. В юності національна самосвідомість є складним інтегративним процесом, що пов'язаний із осмисленням особистістю значущості своєї національної самоідентичності, визначенням нею особистої позиції як суб'єкта нації та утвердження власних вчинків у національних взаємодіях. Розвиток національної самосвідомості особистості, як частина загального процесу розвитку її національної свідомості, є зовнішньо, соціально детермінованим. Розвиток національної свідомості особистості юнацького віку трансформує та інтегрує процес становлення її національної самосвідомості, що має аксіологічні витоки, основним із яких є її безумовне ціннісне ставлення до значущого представника конкретної нації.

Прикладна гіпотеза. Результативність психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості періоду юності зумовлена ефективністю якісних змін її національного «Я», що пов'язана із синергійністю національного аутостереотипу з реальною й ідеальною модальностями цього «Я». Важливим чинником ефективного розвитку національної самосвідомості в юнацькому віці є участь особистості у розвивально-виховних взаємодіях, які організовані з метою розвитку її національної свідомості та ґрунтуються на положеннях особистісно орієнтованого підходу.

Об'єкт дослідження: національна самосвідомість особистості як психологічний концепт.

Предмет дослідження: психологічні основи розвитку національної самосвідомості в юнацькому віці.

Для реалізації накреслених завдань було використано комплекс **методів:** *теоретичні* – аналіз, синтез, порівняння та узагальнення наукових положень із проблеми національної самосвідомості особистості; *емпіричні* – моделювання, анкетування, бесіди, психологічний експеримент (констатувальний, формувальний); *статистичні* – t-критерій Ст'юдента, критерій ϕ^* -кутове перетворення Фішера, коефіцієнт рангової кореляції Спірмена, χ^2 -критерій Пірсона.

На різних етапах дослідження застосовувалися такі психодіагностичні модифіковані *методики:* опитувальник культурних ціннісних орієнтацій (авт. П. Шварц, адапт. Н. М. Лебедевої), «Типи етнічної ідентичності» (авт. Г. У. Солдатова і С. В. Рижова) – вивчення національного простору особистості як представника нації; методика оцінки позитивності та невизначеності етнічної ідентичності (авт. О. М. Татарко і Н. М. Лебедева), методика вимірювання етнічної ідентичності (авт. Дж. Фінні, адапт. В. М. Павленко), «Діагностичний тест ставлень» (авт. Г. У. Солдатова), «Етнічна аффіліація» (авт. Г. У. Солдатова і С. В. Рижова), методика авт. В. В. Антоненко – вивчення компонентів національної самосвідомості; «Хто Я» (авт. М. Кун і Т. Макпартленд, адапт. О. М. Татарко і Н. М. Лебедевої), етнопсихологічний опитувальник в адапт. В. Ф. Соколової –

вивчення національного «Я» і психологічних механізмів розвитку національної самосвідомості; «Приписування якостей» (авт. Д. Кац і К. Брейлі, адапт. О. М. Татарко і Н. М. Лебедєвої), «Діагностичний тест ставлень» (авт. Г. У. Солдатова) – вивчення синергійності національного аутостереотипу з реальною (ідеальною) модальністю національного «Я».

Дослідно-експериментальну роботу було проведено у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, Луганському національному університеті імені Тараса Шевченка, Рівненському державному гуманітарному університеті, Бердянському державному педагогічному університеті. Всього у дослідженні взяли участь 1357 респондентів, із яких 1303 студенти віком від 17 до 22 рр. (а саме: 263 – 17-18 рр., 261 – 18-19 рр., 259 – 19-20 рр., 262 – 20-21 рр., 258 – 21-22 рр.) і 54 викладача вищих навчальних закладів 28-55 рр.

Наукова новизна і теоретичне значення одержаних результатів полягають у тому, що:

- *вперше* здійснено теоретико-методологічне та експериментальне вивчення генези і психологічних закономірностей розвитку національної самосвідомості особистості в юності; визначено сутність і структуру феномена «національна самосвідомість особистості юнацького віку»; охарактеризовано витоки (ціннісне ставлення до представників своєї нації) розвитку національної самосвідомості в період юності; обґрунтовано інтегративно-ціннісний підхід та принципи (національна самототожність особистості в юності; об'єктивація національного «Я» юнаків і дівчат; синергійність національного аутостереотипу та реальної й ідеальної модальностей національного «Я» юнацтва) вивчення досліджуваного феномена; сконструйовано психологічну модель генези національної самосвідомості особистості в юності та окреслено її структурні компоненти (когнітивний із конструктами – сприймання власної національної належності, національно-психологічний самоаналіз, національне самовизначення; емоційно-ціннісний – переживання своєї національної належності, самооцінювання і ціннісне ставлення юнака до себе як суб'єкта конкретної нації; регулятивний – національна аффіліація, національне самоствердження, національна самореалізація); виокремлено основні форми (національний «Я-образ», емоційно-ціннісне самоставлення, національно-психологічне саморегулювання) національної самосвідомості особистості юнацького віку; виявлено специфіку національного простору юнаків і дівчат як представників нації та національного «Я» як ядра їх національної самосвідомості; визначено психологічні чинники (здатність до національної саморефлексії; позитивне ціннісне ставлення до значущих представників своєї нації; позитивна національна ідентичність, прагнення належати до конкретної нації, прагнення до національного самоствердження, позитивне ціннісне ставлення до себе як суб'єкта своєї нації; здатність до національно-психологічної саморегуляції) та механізми (національна саморефлексія, національна самоідентифікація, національно-психологічне відокремлення, національно-психологічна саморегуляція) розвитку національної самосвідомості в юнацькому віці; встановлено критерії (здатність особистості до національної

саморефлексії; ціннісне ставлення особистості до себе як суб'єкта нації; ціннісне ставлення особистості до представників своєї нації; здатність особистості до національно-психологічної саморегуляції), показники та рівні (високий, середній, низький) розвитку національної самосвідомості особистості в юності; виявлено, що у віці 17-22 рр. ускладнення одних (сприймання своєї національної належності, національно-психологічний самоаналіз, національне самовизначення, національна аффіліація) конструктивів національної самосвідомості особистості вирізняється інтенсивними, інших (оцінювання себе як представника нації, ціннісне ставлення до себе як суб'єкта нації, національне самоствердження, національна самореалізація) – помірними коливаннями у процесі їх розвитку;

- *поглиблено й уточнено* категоріальний апарат, а саме, психологічну сутність понять «національна самосвідомість особистості», «національно-психологічна саморегуляція», «національно-психологічне відокремлення»;

- *подальшого розвитку* набули знання про психологічні основи та методи психологічного супроводу розвитку самосвідомості особистості.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що комплекс апробованих психодіагностичних методик і авторська програма психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості в юності можуть застосовуватися у навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів та їх психологічних служб. Результати дослідження можуть використовуватися у процесі викладання навчальних дисциплін «Вікова психологія», «Соціальна психологія», «Етнопсихологія», «Психологічна діагностика», «Педагогічна психологія» та ін. Сформульовані методичні рекомендації можуть стати у нагоді викладачам і кураторам студентських груп задля розвитку національної самосвідомості юнацтва у навчально-виховному процесі вищої школи.

Особистий внесок здобувача. У навчальному посібнику «Етнопсихологія» (співавтор – О. В. Савицька) здобувачу належить аналіз тем із національної та етнічної ідентичності, свідомості й самосвідомості, національного характеру, міжетнічних відносин (40 %). У тезах «Специфіка генезису самосвідомості особистості в юності» (співавтор – Л. В. Долинська) – розкриття специфіки розвитку самосвідомості юнацтва (50 %). У статтях «Стан вивчення проблеми національної ідентичності студентської молоді у вітчизняній психологічній науці» та «Проблема національної ідентичності особистості у просторі вікової психології» (співавтор – Д. В. Піонтковська) – теоретичний аналіз досліджень і розкриття сутності концепту «національна ідентичність» (відповідно по 50 %). У статтях «Вікова динаміка національної самоідентичності особистості в юності», «Значимість національної самоідентичності в юношеском візрасте» та «Особливості національної самосвідомості майбутніх психологів на першому році їх навчання у вищому навчальному закладі» (співавтор – Д. В. Піонтковська (Д. В. Шахрай)) – обґрунтування методик і результатів вивчення національної самоідентичності юнацтва (відповідно по 50 %).

Апробація та впровадження результатів дисертації здійснювалася на 12 Міжнародних (Єреван, 2013; Київ, 2012, 2015; Кам'янець-Подільський, 2009-2012, 2014, 2015; Запоріжжя, 2012; Одеса, 2012; Луцьк, 2015) і 3 Всеукраїнських (Київ,

2013; Кіровоград, 2009; Рівне, 2011) наукових і науково-практичних конференціях, звітних наукових конференціях і засіданнях кафедри теоретичної та консультативної психології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (2011-2014 рр.).

Результати дисертаційного дослідження *впроваджено* у навчально-виховний процес Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (довідка № 111 від 25.04.2013 р.), Рівненського державного гуманітарного університету (довідка № 218 від 06.12.2013 р.), Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (довідка № 1/ 1930 від 16.04.2013 р.), Бердянського державного педагогічного університету (довідка № 57-08 / 685 від 12.05.2014 р.), Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (довідка № 17 / 14-510 від 20.02.2014 р.), Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (довідка № 07-10 / 1150 від 03.06.2015 р.).

Публікації. Результати дослідження розкрито у 40 публікаціях, а саме: в 1 монографії; 1 навчальному посібникові; 20 статтях у наукових фахових виданнях, що затверджені переліком МОН України; 6 – у зарубіжних наукових періодичних і вітчизняних фахових виданнях, які включені до міжнародних наукометричних баз; 12 – у матеріалах конференцій та інших виданнях.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за темою «Формування «Я-концепції» молодших школярів з труднощами у навчанні» була захищена у 2000 р., її матеріали у тексті докторської дисертації не використовувалися.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел (472 найменування, з них 36 – іноземними мовами) та містить 12 таблиць і 6 рисунків на 12 сторінках та 16 додатків на 34 сторінках. Повний обсяг дисертації – 491 сторінка (основний текст – 406 сторінок).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У *вступі* обґрунтовано актуальність теми, визначено мету, завдання, припущення, об'єкт, предмет і методи дослідження, наукову новизну, теоретичне та практичне значення одержаних результатів, подано інформацію про їх апробацію і впровадження, публікації, структуру та обсяг дисертації.

У *першому розділі* «**Теоретико-методологічні основи дослідження національної самосвідомості особистості**» розкрито особливості класичних і сучасних підходів зарубіжних і вітчизняних учених гуманітарних галузей знань до вивчення проблем самосвідомості та національної самосвідомості, окреслено феноменальне поле національної та етнічної самосвідомості, визначено специфіку змісту і структури національної самосвідомості особистості у психології.

У філософських постулатах про самосвідомість констатовано пріоритет внутрішніх чинників і механізмів розвитку цього утворення та визначено його окремі конструкти. А саме – наголошено на зв'язку самосвідомості з мисленням і рефлексією (Р. Декарт); труднощах самопізнання (Б. Паскаль); рефлексії як джерелі та шляху пізнання та її зумовленості досвідом людини (Дж. Локк); знаннях людини

про власне «Я» як сукупність її сприйнятів (Д. Юм); структурі «Я»: 1) «Я як суб'єкт мислення»; 2) «Я як об'єкт сприймання» (І. Кант); здатності людини розрізняти «Я» і не-«Я» засобами рефлексії, діяльного аспекту самосвідомості (Й. Фіхте) та ін. Отже, філософи постулювали значущість самосприйняття, самопізнання та саморефлексії в процесі усвідомлення людиною свого «Я».

У психологічній науці підкреслено зв'язок внутрішніх і зовнішніх чинників розвитку самосвідомості. За позиціями зарубіжних учених, зміст самосвідомості передусім відбивають духовні, реальні й соціальні уявлення особистості про себе, які поєднані з її самооцінкою (В. Джеймс); дзеркальне «Я» (Ч. Кулі, Дж. Мід), реальне «Я» та ідеальне «Я» (К. Роджерс), більшість із яких реконструюються у процесі соціалізації людини. У класичній психології обґрунтовані постулати про «психологічне знаряддя» (знак) конструювання самосвідомості та її провідну одиницю – переживання (Л. С. Виготський); співвідношення свідомості й самосвідомості та компоненти останньої – емоційно-ціннісне самоставлення і самопізнання (С. Л. Рубінштейн). Самосвідомість трактовано як інтегративний процес самопізнання й емоційно-ціннісного самоставлення особистості, що забезпечує саморегуляцію її поведінки; відзначено значущість впливу суспільства на цей процес (І. І. Чеснокова). Акцентовано увагу як на інтегративний, так і ціннісний характер самосвідомості (І. С. Кон). Вітчизняні психологи вивчали зміст і прояви самосвідомості (П. Р. Чамата), сутність самосвідомості особистості та її конструкти (М. Й. Боришевський). Синтез психологічних положень дозволив установити, що самосвідомість особистості, як рефлексивний рівень її свідомості, є складним інтегративним процесом її самопізнання та емоційно-ціннісного самоставлення, на основі якого відбувається саморегуляція поведінки. Само-свідомість містить когнітивний, емоційно-ціннісний і регулятивний компоненти.

Широкий історичний екскурс наукових ідей сприяв визначенню основних підходів учених до вивчення національної самосвідомості. Так, античних мислителів (Геродота, Гіппократа та ін.) цікавило питання про характер різних народів. Філософів XVIII-XIX ст. (Й. Гердера, Г. Гегеля та ін.) – національний характер і чинники (природні, соціальні) його розвитку. В кінці XIX ст. і на початку XX ст. зарубіжні вчені (В. Вундт, М. Лапарус, Г. Штейнталь) обґрунтували теоретико-методологічні засади дослідження психології народів, що стосуються їх психічної схожості (свідомості, волі, мислення, уяви). В цей період встановлювалася специфіка уявлень і мислення різних народів (Л. Леві-Брюль, К. Леві-Строс). У 20-60-х рр. XX ст психоантропологи сформулювали положення про «базову особистість» (А. Карднер); «модальну особистість» (Р. Лінтон); вплив культури на психічний розвиток різних народів (Р. Бенедикт, Ф. Боас, М. Мід та ін.). У руслі класичної етнопсихології Г. Шпет уперше підкреслив важливість вивчення ставлень представників різних народів. У сучасній зарубіжній (Д. Г. Абуладзе, Й. Вирост та ін.) і вітчизняній (С. М. Бойко, А. П. Дербак та ін.) філософії досліджувалася національна самосвідомість спільності. Водночас виявлено нечіткість трактування філософами сутності та структури понять «національна свідомість» і «національна самосвідомість» й ін., змішування їх ознак і конструктів.

Унікальність феномена «національна самосвідомість» і потреба в уточненні його смислу, зокрема співвідносно з поняттям «етнічна самосвідомість», зумовила необхідність аналізу та порівняння їх дефініцій. Осмислення низки позицій учених дозволило встановити сутність і співвідношення цих понять. Нація є спільністю людей із рядом суб'єктивних ознак: національна свідомість, самосвідомість, ідентичність (К. Симонс-Симонолевич); риси характеру, що зумовлені їх спільною пам'яттю про історичне минуле (Р. Емерсон) й виявляються у спільних почуттях, прагненнях і вольових проявах, які стосуються продовження історії нації та створення своєї держави (Е. Ренан). Етнос – це спільність людей із такими ознаками, як: етнічна свідомість, самосвідомість, ідентичність, риси характеру, що з'явилися на основі їх віри у спільне родове походження та презентовані в почуттях спорідненості, прагненнях і вольових проявах жити разом за певними законами (Ю. В. Бромлей). Спільні об'єктивні ознаки нації та етносу – мова, культура, територія; відмінні, що властиві лише нації – держава з певним політичним самоврядуванням і рівнем економічного розвитку. Проте ряд учених вважають націю етапом (Г. М. Андреева, А. С. Баронін, А. А. Налчаджян та ін.) та водночас особливим станом (А. Б. Коваленко, М. Н. Корнев) розвитку етносу.

У класичних наукових підходах (В. І. Козлов, Г. В. Шелєпов та ін.) поняття «етнічна (чи національна) самосвідомість» спочатку трактувалися як усвідомлення (почуття) людиною своєї належності до певного етносу (або нації). Згодом було постульовано, що важливими конструктами цих феноменів є: думки людей про характер дій своєї спільності, її якості й досягнення; уявлення про типові ознаки цієї спільності (аутостереотипи); уявлення про спільність історії, території та держави на певному історичному етапі її розвитку; їх усвідомлене ставлення до матеріальних і духовних цінностей етносу (нації); ідентифікація (Ю. В. Бромлей). У структурі етнічної самосвідомості виокремлено пізнавальний, емоційний і вольовий компоненти (А. Х. Гаджієв). За своєю сутністю етнічна самосвідомість з'являється у процесі розвитку етнічної свідомості (Г. В. Старовойтова). Етнічна самосвідомість є відносно стійкою системою усвідомлених уявлень і оцінок етнодиференційних та етноінтегративних складових життєдіяльності етносу. Основним механізмом її розвитку є етнічна самоідентифікація (В. Ю. Хотинець). Етнічна ідентичність – це когнітивно-мотиваційне ядро етнічної самосвідомості (Г. У. Солдатова), що розвивається у когнітивно-емоційному процесі усвідомлення, оцінювання і переживання особистістю своєї належності до етносу, тобто самовизначення (Т. Г. Стефаненко).

Важливими конструктами національної самосвідомості вчені вважають національні почуття (О. Бауер), національну гордість і національну гідність (В. Г. Крисько). У психології національну самосвідомість визначено як усвідомлення людиною власної належності до певної нації, тобто національності (А. С. Баронін). У педагогіці це поняття розуміють як складну систему, що містить усвідомлення тотожності зі своєю нацією, її специфічних ознак і власних психологічних рис як суб'єкта нації, соціально-моральну самооцінку (В. В. Борисов, Д. О. Тхоржевський).

Ідентифікації особистості, що пов'язані з об'єктивними ознаками нації (Е. Сміт), конструюють національну ідентичність (П. І. Гнатенко, В. М. Павленко). В останній виокремлено когнітивний і афективний компоненти (М. Барретт).

Розглянуті наукові позиції дозволили резюмувати, що зміст національної самосвідомості пов'язаний зі знаннями й усвідомленням людьми об'єктивних ознак конкретної нації й своєї національної належності та їх емоційним ставленням до них. Встановлено, що здебільшого цей феномен вивчався як ознака нації чи етносу.

Сутність і структуру національної самосвідомості на рівні особистості принагідно трактували вітчизняні психологи. Так, досліджуючи національну самосвідомість у контексті громадянського становлення, М. Й. Боришевський визначив цей феномен як усвідомлення особистістю себе частинкою конкретної нації (етносу) та самооцінку, що стосується засвоєння нею національних (етнічних) цінностей і самореалізації як суб'єкта цієї нації. Вчений і його послідовники (Н. О. Євдокимова, В. Ф. Соколова) вважають, що основними конструктами цього утворення є самооцінка, домагання, соціально-психологічні очікування та «Я-образ», а його когнітивно-мотиваційним ядром – національна ідентичність як результат ідентифікації людини зі своєю нацією (О. В. Шевченко). З огляду на ці думки, відзначимо ціннісний смисл національної самосвідомості особистості та її конструктів («Я-образ», ідентичність, самооцінка, самореалізація).

Отже, презентовані наукові положення засвідчують інтегративно-ціннісний характер національної самосвідомості. За нашим розумінням, національна самосвідомість особистості – це інтегративний процес її самопізнання й емоційно-ціннісного ставлення до себе як суб'єкта конкретної нації, носія ціннісних ознак цієї нації, за результатами якого вона регулює власну поведінку в національних взаємодіях. Її основною одиницею є ціннісне ставлення особистості до себе як суб'єкта нації. У структурі національної самосвідомості особистості виокремлено когнітивний, емоційно-ціннісний і регулятивний компоненти та ядро – національне «Я». Одержані висновки стали підґрунтям для подальшого конструювання теорії розвитку національної самосвідомості особистості в юнацькому віці.

У другому розділі «Методологічні засади вивчення розвитку національної самосвідомості особистості в юності» охарактеризовано генезу самосвідомості особистості в період від дитинства до юності, встановлено стан дослідження проблеми розвитку національної самосвідомості юнацтва у вітчизняній психології, визначено витоки, чинники і психологічні механізми цього процесу.

Розвиток самосвідомості, як частина розвитку свідомості (С. Л. Рубінштейн), триває на всіх етапах життя людини. Його основним джерелом є соціальна ситуація розвитку, умовою – ставлення особистості до фактів дійсності (Л. С. Виготський). Характеризуючи цей процес, потрібно зважати на співвідношення «зовнішнього стану» і «внутрішньої позиції» (Л. І. Божович), структурованість (Л. І. Анциферова), зовнішню (І. І. Чеснокова) і внутрішню детермінованість (І. Д. Бех, І. С. Булах).

Знання особливостей становлення самосвідомості особистості на попередніх вікових етапах є важливими для визначення специфіки її генези в юності.

У ранньому дитинстві на основі відчуттів і сприймань діти ідентифікують себе з власним відображенням у дзеркалі та дорослими їх статі, з'являється й здат-

ність усвідомлювати свої якості, стани, можливості (Г. Крайг, Н. Ньюкомб). Самоідентифікації стосуються і займенника «Я» (Б. Г. Ананьєв), що засвідчує появу в дитини усвідомлення себе як активного суб'єкта дій. Чинником цих ідентифікацій й усвідомлення є спілкування дітей із дорослими (М. І. Лісіна, А. І. Сілвестру) та ін.

Розвиток самосвідомості у дошкільному віці вирізняється: усвідомленням дитиною своїх окремих особистісних якостей і переживань (Л. С. Виготський); прагненням до нової, дорослішої позиції у житті – появою внутрішньої позиції (Д. Б. Ельконін, В. В. Давидов); засвоєнням суспільних еталонів (О. Л. Венгер, Н. І. Непомняща, Л. Ф. Обухова); позитивними уявленнями дитини про себе та завищеною самооцінкою, що зумовлені позитивними оцінками її рис і дій із боку батьків (П. Р. Чамата); емоційною саморегуляцією дій і вчинків (О. В. Запорожець); емоційно забарвленою потребою дитини у спілкуванні з іншими людьми, що є основою її диференційованого ставлення до ровесників (Ю. О. Приходько), дорослих, до себе та об'єктів довкілля (О. Л. Кононко); появою індивідуального і комунікативного досвіду, що сприяє розвитку «Я-образу» дитини (В. У. Кузьменко) та ін.

У молодшому шкільному віці становлення самосвідомості характеризується тенденцією до адекватності та диференційованості в розвитку самооцінки, передумовою яких є здатність дитини адекватно і диференційовано оцінити іншу людину, передусім ровесника (Г. І. Ліпкіна); появою змістової орієнтувальної основи вчинку, рефлексії (О. В. Скрипченко); усвідомленням свого місця у системі суспільних взаємин (З. С. Карпенко, Р. В. Павелків); зростанням обґрунтованості суджень про навколишній світ (І. М. Бушай) і про себе (М. Г. Іванчук); розвитком ідентичності у сімейних взаєминах (Т. М. Яблонська) та ін.

Самосвідомість підлітків вирізняють такі особливості, як: поява «почуття дорослості» (Т. В. Драгунова); інтенсивний розвиток, стабілізація, диференціація і синтез конструктів когнітивного, емоційно-оцінного і регулятивного компонентів у цілісну «Я-концепцію» особистості (А. М. Прихожан, О. А. Реан, Д. Й. Фельдштейн та ін.); потреба підлітка зайняти певне місце в суспільстві та оцінити себе як його суб'єкта (В. С. Мухіна, В. Ф. Сафін); значний інтерес до власного внутрішнього світу; потреба в самоаналізі та саморозумінні таких своїх можливостей і особистісних якостей, які об'єднують підлітка з іншими людьми і відокремлюють від них, засвідчуючи його унікальність (М. Й. Борипевський); потреба у порівнянні себе з ідеалом; досить розвинуте абстрактне мислення й саморефлексія, прагнення до самоствердження, що нерозривне з потребою в ідентифікації з «Ми», референтною групою (І. С. Булах); самоконтроль (Л. В. Долинська) та ін.

Розвиток самосвідомості особистості 15-17 рр. характеризує стабілізація та ускладнення її конструктів (самоаналізу, самооцінки, самоставлення); превалювання «Я-майбутнього»; поява інтегративних механізмів (Ф. Райс, Х. Ремшмідт); соціально-психологічна готовність (здатність) до особистісного і життєвого самовизначення (І. В. Дубровіна); поява домагань щодо визнання з боку людей, які її оточують, і суспільства (Л. Є. Просандеева) та ін.

Генезу самосвідомості особистості 17-22 рр. вирізняють такі особливості: усвідомлення себе як представника певної соціальної групи і власного місця у ній (Е. Еріксон); здатність до самоусвідомлення і саморозуміння (В. Перрі);

інтенсифікація становлення системи цінностей як психологічної основи розвитку самосвідомості; відповідальність за вибір конкретних цінностей і дотримання певних переконань (Дж. Дуоркін, Г. Френкфорт); посилення інтеграції в цьому процесі, що зумовлює зростання когнітивної складності, диференційованості, цілісності, ієрархізованості «Я-образу» і появу цілісного, інтегрованого «Я» (І. С. Кон); збільшення ступеня усвідомлення власних переживань, самоставлення і самооцінки, що підвищує інтерес до свого «Я»; актуалізація розвитку особистісної та суспільної самоідентичності, самовизначення (К. М. Поліванова); інтенсифікація рефлексії, ідентифікації та відокремлення (Г. С. Абрамова); об'єктами рефлексії є взаємини зі значущими іншими, особиста життєва позиція (С. Д. Максименко) та її духовна складова (Е. О. Помиткін, С. О. Ставицька); об'єктом ідентифікації – значущі суспільні якості та риси інших людей, що сприяє засвоєнню суспільних норм і системи цінностей (Р. В. Павелків, Л. В. Помиткіна, Л. А. Снігур) та ін.

Огляд вітчизняних досліджень за останнє двадцятиліття засвідчив, що багато з них проводилися у галузі соціальної психології та стосувалися досить близького до національної, однак не тотожного їй виду – етнічної самосвідомості студентів. Так, предметом вивчення дослідників у цій галузі були: психологічні особливості етнічної ідентичності студентів зі Сходу і Півдня України (О. В. Бичко); етнопсихологічні життєві орієнтації як чинник самоактуалізації (М. Б. Боднар); етносоціальні уявлення як складова «Я-концепції» (О. М. Васильченко); етнічні стереотипи як чинник міжособистісного оцінювання (О. В. Квас); етносоціальні установки студентів у структурі міжособистісної взаємодії (В. М. Струніна).

У віковій і педагогічній психології науковці вивчали лише окремі аспекти проблеми розвитку національної самосвідомості особистості в юності. А саме, А. М. Березін визначив ряд чинників генези етнонаціональної самосвідомості юнацтва: психофізіологічну реальність; життєве психологічне настановлення, що реалізується у вигляді інтегрального прояву ментальності, етнопсихогенези, міфологічно-фольклорної системи, історичної пам'яті, способу етнокультурного буття (тип традиційності, архетипи). Високий рівень національної самосвідомості, утвердження самоцінності історичної пам'яті та прагнення особистості до ідентифікації з нацією він вважає основними умовами її повноцінної самореалізації у національних взаємодіях. За позицією В. Ф. Соколової, розвиток національної самосвідомості студентів пов'язаний із їх громадянськими якостями, духовними цінностями і уявленнями. Вона довела, що важливим чинником досліджуваного процесу є література як форма культивування національної мови, ідеалів і характеру, традиційних норм поведінки й світосприйняття. Вивчаючи становлення «Я-образу» в контексті національної ідентифікації особистості 14-20 рр., О. В. Шевченко встановила, що з позитивною національною ідентичністю корелюють її позитивний «Я-образ», потреба в належності до своєї нації та високий ступінь ідентифікації з нею, спрямованість на етнокультурні цінності, небайдужість до ознак нації. З огляду на окреслене, резюмуємо недостатнє дослідження процесу розвитку національної самосвідомості особистості в юності.

Узагальнюючи аналітичне вивчення наукових положень психологів про самосвідомість, національну самосвідомість і генезу самосвідомості в юності,

відзначимо, що в цей період чинники розвитку національної самосвідомості особистості пов'язані із соціальною ситуацією (вихованням і навчанням у родині, дошкільному, середньому чи вищому навчальному закладі; суспільними ролями, в яких реалізується її позиція тощо); взаємодіями зі значущими представниками певної нації, пізнанням їх національно-психологічних якостей, цінностей; із рівнем національної свідомості; критерії – зі здатністю до саморефлексії, ціннісними ставленнями до себе та інших людей і саморегуляцією у національному просторі.

Інтегруючи постулати зарубіжних і вітчизняних учених про тісний зв'язок самосвідомості та цінностей, можемо стверджувати, що розвиток національної самосвідомості особистості періоду юності є невід'ємним від процесу становлення її системи національних цінностей. А також позиціонувати, що витоки (безумовне ціннісне ставлення особистості до значущого представника певної нації) і джерела (спільна пам'ять представників конкретної нації про їх спільне історичне минуле та уявлення про спільне історичне майбутнє; соціальна ситуація розвитку особистості як суб'єкта певної нації; суспільно-історичний спосіб її життя у національних взаємодіях; національні ідеали та інтереси) розвитку національної самосвідомості особистості в цей період мають аксіологічні виміри.

Акумулюючи позиції вчених (Г. М. Андрєєвої, І. Д. Бежа, І. С. Булах, М. Й. Боришевського, В. П. Москальця, Л. Є. Просанєєвої та ін.), вважаємо, що національно-особистісні цінності – це складні мотиваційно-когнітивні утворення, які вирізняються своєю значущістю для особистості в юності як представника певної нації та детермінують процес її національної самореалізації.

Психологічні механізми відбивають стан оптимальних взаємодій і внутрішніх співвідношень, що існують між конструктами кожної складної психологічної системи (зокрема й національної самосвідомості), забезпечуючи їх становлення, розвиток, функціонування (Л. І. Анциферова, В. К. Вілюнас та ін.). Виявлено, що психологи (М. Й. Боришевський, О. В. Шевченко, М. А. Шугай) вивчали лише окремі механізми (національна ідентифікація, національна рефлексія) розвитку національної самосвідомості у конкретних смислових контекстах, які не стосуються юності.

Отже, узагальнення наукових знань про сутність і структуру національної самосвідомості особистості, особливості генези самосвідомості та витоки і чинники розвитку національної самосвідомості особистості в юнацькому віці дозволили розумівати таке. Розвиток національної самосвідомості особистості періоду юності є складним інтегрованим процесом її самопізнання і емоційно-ціннісного ставлення до себе як суб'єкта певної нації, носія її ознак, за результатами якого вона регулює свою поведінку в національних взаємодіях. Його епіцентр – цілісне та інтегроване національне «Я», що містить низку усвідомлених уявлень і емоційно-ціннісних ставлень особистості до себе як суб'єкта нації, згідно з якими вона самореалізується у національних взаємодіях. Констатоване сприяло встановленню наукового підходу до вивчення і теоретичної моделі досліджуваного феномена.

У *третьому розділі* «Концептуальна парадигма дослідження розвитку національної самосвідомості особистості в юнацькому віці» обґрунтовано інтегративно-ціннісний підхід і його принципи, визначено психологічні механізми розвитку та створено модель генези національної самосвідомості в юності.

Інтегративно-ціннісний підхід базується на положеннях інтегративного та ціннісного наукових психологічних підходів. Із одного боку, засадами цього підходу є положення про наявність інтегративних процесів, групової інтеграції як необхідної умови існування нації; інтегративний характер самосвідомості, самоідентичності, національної самосвідомості, національного «образу-Я» (Е. Еріксон, В. С. Мерлін, К. Роджерс, В. В. Столін, А. Тешфел, І. І. Чеснокова та ін.); особливості генези самосвідомості особистості в юності (Г. С. Абрамова, І. С. Кон та ін.), які ймовірно стосуються і національної (а саме – посилення інтегративної тенденції у цьому процесі; цілісне та інтегроване «Я» як його результат); а також положення про уможливлення інтеграції низки наукових підходів до конкретної дослідницької методології (Н. В. Антонова, Т. М. Зелінська, К. Уілбер, А.В. Юревич, В. М. Ямницький та ін.). Із іншого боку, засадничими для нього стали наукові положення, у яких кристалізовано тісний зв'язок між процесами розвитку самосвідомості та системи цінностей особистості (І. Д. Бех, Г. Л. Будінайте, Т. В. Корнілова, Д. О. Леонтьєв, Н. І. Непомняща та ін.); ціннісний смисл концептів «національна свідомість» (Ю. В. Бромлей), «національна самосвідомість» (П. І. Гнатенко), національний «образ-Я» (М. Й. Боришевський), «національна ідентичність» (М. А. Козловець). До методології вивчення розвитку національної самосвідомості особистості в юності були інтегровані й такі наукові підходи: культурно-історичний (Л. С. Виготський), діяльнісний (О. М. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн та ін.), генетико-моделюючий (С. Д. Максименко), особистісно орієнтований (І. Д. Бех, І. С. Булах), віковий (Б. Г. Ананьєв, О. Ф. Рибалко та ін.).

У руслі авторського інтегративно-ціннісного підходу *розвиток національної самосвідомості особистості періоду юності* виступає складним інтегративним процесом її самопізнання та емоційно-ціннісного ставлення до себе як суб'єкта певної нації й носія її ціннісних ознак, результати якого визначають національно-психологічну саморегуляцію взаємодій. В юності епіцентром цього процесу є цілісне та інтегроване національне «Я», що містить усвідомлені уявлення та емоційно-ціннісні ставлення особистості до себе як суб'єкта нації, які зумовлюють її управління власними вчинками і самореалізацію у національних взаємодіях.

Підґрунтям інтегративно-ціннісного підходу стали принципи національної самототожності, об'єктивації національного «Я» та синергійності національного аутостереотипу і реальної (ідеальної) модальності національного «Я» особистості періоду юності. Перший принцип утверджує усвідомленість та інтегрованість процесу національної самоідентифікації юнацтва, основним результатом якого є цілісне інтегроване національне «Я» особистості. Сутність другого принципу інтерпретовано як винесення назовні внутрішніх механізмів становлення національного «Я» особистості періоду юності, тобто розкриття психологічних засобів його розвитку. До психологічних засобів розвитку цієї складної модальності зараховано вербалізації (зовнішні та внутрішні) й реалізовані прагнення особистості юнацького віку до національного самоствердження, що виявляються в єдності її позиції, дій і вчинків як суб'єкта нації. Принцип синергійності національного аутостереотипу та реальної (ідеальної) модальностей національного «Я» відбиває наявність узгоджених зв'язків між цими утвореннями. Така синергій-

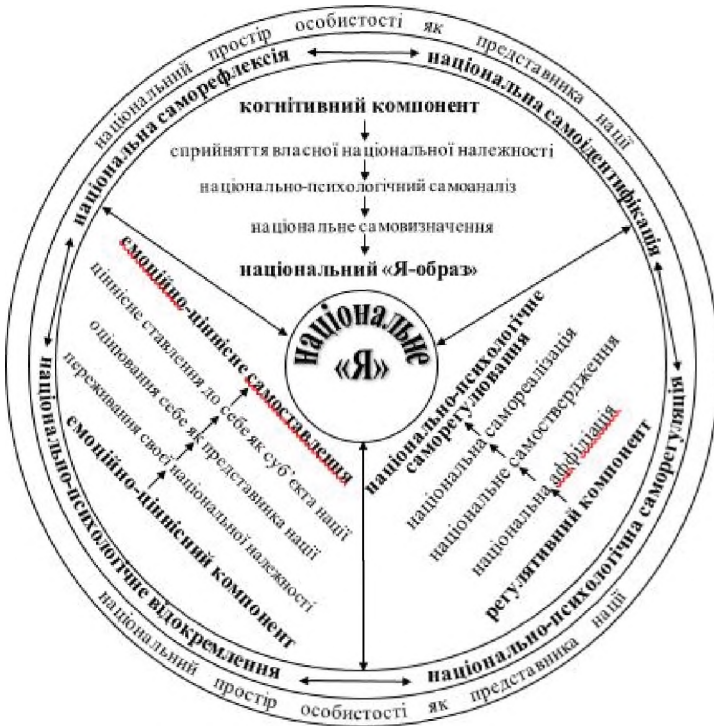
ність забезпечує цілісність інтегрованого національного «Я» і водночас сприяє підвищенню результативності національної самосвідомості особистості в юності.

Знання про психологічні механізми розвитку національної самосвідомості особистості періоду юності є важливими для глибокої наукової рефлексії щодо прихованих міжфункційних співвідношень між структурними компонентами цього психологічного феномена і задля обґрунтування теоретичної моделі його розвитку. Аналітично визначено, що психологічними механізмами розвитку національної самосвідомості особистості в юності є: *національна саморефлексія, національна самоідентифікація, національно-психологічне відокремлення і національно-психологічна саморегуляція*. Національна саморефлексія – це механізм самопізнання, самоаналізу та самоусвідомлення юнаком таких своїх рис, що характеризують його як суб'єкта певної нації. Національна самоідентифікація є механізмом самоототожнення особистості зі значущими представниками конкретної нації і привласнення нею важливих для себе національно-психологічних якостей цих представників. Національно-психологічне відокремлення – це здатність юнака усвідомити цілісність і специфічність своїх національно-психологічних якостей як суб'єкта певної нації, порівняно з іншими націями. Механізм національно-психологічної саморегуляції є здатністю особистості управляти і контролювати такі свої вчинки, що позиціонують її як суб'єкта нації у національних взаємодіях.

Розвиток національної самосвідомості особистості юнацького віку є неможливим без її входження до національного простору і національної самореалізації у цьому просторі. Взаємодії в національному просторі особистості як представника нації є умовами її розвитку та життєдіяльності, які у психологічному контексті сприяють засвоєнню нею прав і обов'язків щодо конкретної нації. Важливим конструктом цього простору є внутрішня позиція особистості періоду юності, що презентує її ставлення до національних цінностей. Відтак особистість цього віку осмислює, усвідомлює й «зараховує» до своєї системи цінностей і «Я» такі національні цінності та національні смисли, що узгоджуються з її індивідуальною ціннісною системою та власними уявленнями про себе загалом. Лише після набуття окресленої позиції вона намагається визначити і реалізувати себе як суб'єкта нації та носія її цінностей, позиціонуючи власну національну самоідентичність.

Протягом онтогенезу в національному просторі особистість спочатку набуває знань про свою та інші нації, специфіку національної мови, історії, культури, традицій тощо. На основі цього вона опановує суспільну національну свідомість. Водночас активне відтворення особистістю у спільних взаємодіях із представниками своєї нації засвоєних знань і набутого досвіду значно розширює межі розвитку її національного «Я». Адже, постійно беручи участь у національних взаємодіях, вона самостійно конструює особисту систему національних цінностей, образ конкретної нації, ціннісне ставлення до національно-психологічних рис її представників, приймаючи для себе найважливіші з них. На цих засадах розвиваються структура національної самосвідомості особистості, зокрема її національний «Я-образу», емоційно-ціннісне ставлення до себе як суб'єкта нації, національно-психологічна саморегуляція.

Психологічну модель генези національної самосвідомості особистості юнацького віку подано на рис. 1.

Рис. 1. Психологічна модель генези національної самосвідомості особистості юнацького віку

Характеризуючи рис. 1, відзначимо, що зміст *когнітивного компонента* національної самосвідомості особистості періоду юності віддзеркалюють її уявлення про себе як суб'єкта та носія цінностей нації, що з'являються у процесі національного самопізнання і встановлення смислу свого національного «Я». Сутність *емоційно-ціннісного компонента* виявляється у ціннісному ставленні особистості до себе як суб'єкта нації. Проявами *регулятивного компонента* є прагнення особистості належати до певної нації та взаємодіяти з її представниками; прагнення до високої оцінки і самооцінки себе як суб'єкта нації, що виявляється у поведінці; самоздійснення національного «Я» засобами особистих зусиль і спільних взаємодій із представниками своєї та інших націй. Ці компоненти найвизрадіше презентують їх конструкти, а саме: *когнітивний* – сприймання своєї національної належності, національно-психологічний самоаналіз, національне самовизначення; *емоційно-ціннісний* – переживання своєї національної належності, оцінювання себе як представника нації, ціннісне ставлення до себе як суб'єкта

нації; *регулятивний* – національна аффіліація, національне самоствердження, національна самореалізація. Основними формами національної самосвідомості, що концентруються біля національного «Я» особистості та позиціонують її як суб'єкта нації, є національний «Я-образ», емоційно-ціннісне самоставлення, національно-психологічне саморегулювання. Результат взаємодій цих конструктів і форм – цілісне, інтегроване національне «Я» особистості, що є системою її усвідомлених уявлень і емоційно-ціннісних ставлень до себе як суб'єкта нації.

Обґрунтовані інтегративно-ціннісний підхід та принципи вивчення генези, психологічних закономірностей і механізмів розвитку національної самосвідомості юнака дозволили окреслити логіку констатувального експерименту.

У *четвертому розділі «Емпіричне дослідження генези національної самосвідомості особистості юнацького віку»* визначено методичні підходи до вивчення досліджуваного процесу, його критерії, показники та рівні; встановлено специфіку компонентів національної самосвідомості й синергійність національного аутостереотипу і реальної (ідеальної) модальності національного «Я» юнацтва.

Емпіричне вивчення генези національної самосвідомості здійснено у руслі інтегративно-ціннісного підходу з огляду на психологію особистості в юності. Констатувальний експеримент проводився в чотири етапи. Завдання першого етапу полягали у вивченні особливостей національного простору особистості юнацького віку як представника нації. Дослідженню генези компонентів національної самосвідомості особистості в юності присвячувався другий етап. На третьому етапі виявлялася специфіка синергійності національного аутостереотипу і реальної (ідеальної) модальності національного «Я» юнацтва. На четвертому етапі повторно вивчався розвиток національної самосвідомості юнаків і дівчат. Задля реалізації цих завдань застосовувалося 12 методик. Їх надійність підтвердилася достовірністю результатів, що були отримані після повторних обстежень респондентів на підставі «методу попережних зрізів»; валідність – порівнянням одержаних показників.

Узагальнення теоретичних постулатів та емпіричних висновків учених (І. Д. Бех, І. С. Булах, М. Й. Боришевський, В. Джеймс, Л. С. Виготський, Е. Еріксон, А. Б. Коваленко, І. С. Кон, Ч. Кулі, С. Д. Максименко, Дж. Мід, О. М. Леонт'єв, Н. І. Непомняца, В. М. Павленко, С. Л. Рубінштейн, Г. У. Солдатова, П. Р. Чамата, І. І. Чеснокова та ін.), сприяло обґрунтуванню **критеріїв** (*здатність особистості до національної саморефлексії; ціннісне ставлення особистості до себе як суб'єкта нації; ціннісне ставлення особистості до представників своєї нації; здатність особистості до національно-психологічної саморегуляції*) та визначенню **показників і рівнів** (*високий, середній, низький*) розвитку національної самосвідомості юнацтва.

Показники *високого рівня* розвитку національної самосвідомості. Юнаки і дівчата чітко сприймають, глибоко розуміють та усвідомлюють своє національне походження і національну належність, що зумовлено повнотою набутих ними знань про культурно-психологічні особливості представників своєї нації; їх знання про себе як представника нації співвідносяться у внутрішній системі «Я-реальне – Я-ідеальне»; інтегроване національне «Я» сконструйовано з осмислених знань про себе, що визначають їх як суб'єктів і носіїв ознак нації. Переживають сильні

позитивні почуття за власну національну належність; надають адекватно-високої значущості своїм національно-психологічним рисам і вчинкам як суб'єкта нації; мають високу національну самоповагу; їх ціннісне ставлення до себе як суб'єкта нації є стабільним, що сприяє виробленню інваріантної та усвідомленої особистої позиції, інтегрованої до національного «Я». У спільних взаємодіях орієнтуються на очікування і цінності значущих представників нації; ідентифікація з ними інтенсифікує національне самовизначення і сприяє розвитку образу ідеального представника нації. Національне самоствердження зумовлено поважним ставленням до значущих представників нації; сильним прагненням до психологічної єдності з ними; здатністю особисті інтереси підпорядковувати національним; домінуючими прагненнями знати історію, мову нації; стійкою є особистісна позиція з тенденцією на самоздійснення свого національного «Я».

Показники *середнього рівня*. Більш-менш чітко сприймають, розуміють та усвідомлюють особливості свого націокультурного походження та належності до певної нації, що зумовлено набутими ними знаннями про культурно-психологічні особливості її представників, які ще не є повними; не зовсім чітко осмислюють роль своєї національної належності у майбутній життєдіяльності; частина їх знань про себе як представника нації співвідносяться у внутрішній системі «Я-реальне – Я-ідеальне»; національне «Я» містить певною мірою осмислені емоційно-ціннісні знання про себе як суб'єкта і носія ознак нації. Вдоволені своїм націокультурним походженням і національною належністю; надають адекватно-високої значущості ряду своїх національно-психологічних рис і вчинків як суб'єкта нації, що зумовлює появу національної самоповаги; їх ціннісне ставлення до себе як суб'єкта нації продовжує стабілізуватися, сприяючи виробленню не досить стійкої й усвідомленої особистої позиції, що інтегрується до національного «Я». У багатьох ситуаціях орієнтуються на очікування значущих представників нації; часткова ідентифікація з ними певною мірою інтенсифікує національне самовизначення, сприяючи розвитку образу ідеального представника нації. Національне самоствердження зумовлено повагою у ставленні до значущих представників нації, з огляду на їх цінності; переважанням прагнень до психологічної єдності з ними; спроможністю у низці ситуацій підпорядковувати особисті інтереси національним; особистісна позиція з тенденцією на самоздійснення свого національного «Я» закріплена частково.

Показники *низького рівня*. Нечітко сприймають, розуміють і усвідомлюють специфіку свого національного походження і належності до певної нації; мають незначний обсяг знань про культурно-психологічні особливості її представників; слабо розуміють роль своєї національної належності у майбутній життєдіяльності; незначна частина знань про себе як представника нації співвідносяться у внутрішній системі «Я-реальне – Я-ідеальне»; національне «Я» містить лише окремі, певною мірою осмислені емоційно-ціннісні уявлення про себе, що частково визначають їх як суб'єктів нації. Вдоволені окремими аспектами своєї національної належності; надають різної значущості власним національно-психологічним рисам, що заважає розвитку адекватної національної самооцінки і самоповаги; їх ціннісне ставлення до себе як суб'єкта нації майже не стабілізується, що зумовлює появу частково стійкої та майже неусвідомленої особистої позиції, яка інтегрується до

національного «Я». В окремих ситуаціях орієнтуються на очікування значущих представників нації; часткова ідентифікація з ними, певною мірою інтенсифікуючи національне самовизначення, сприяє появі окремих уявлень образу ідеального представника нації. Національне самоствердження зумовлено повагою до значущих представників нації, з огляду на їх окремі національні цінності, домінуванням спрямованості на особистість; невеликою спроможністю підпорядковувати особисті інтереси національним; необов'язковістю ряду прагнень (знання культури, історії нації); проявами самоздійснення власного національного «Я».

Вивчення **національного простору особистості юнацького віку як представника нації** сприяло реалізації завдань 1-го етапу експерименту. Спочатку визначалася *значущість* для юнацтва *цінностей*, що належать до **3-х вимірів**, кожен із яких має альтернативні *полюси*. Виявлено, що цінностям *полюсів 1-го виміру* «природа взаємодій між особистістю і групою» респонденти надали *середньої* значущості. Зокрема цінності *полюсу* «належність» (соціальний порядок, обов'язок, повага до традицій) мають такі показники: 17-18 рр. – 4,98; 18-19 рр. – 4,99; 19-20 рр. – 4,95; 20-21 рр. – 4,78; 21-22 рр. – 4,66. Вони відбивають *середню* значущість для юнацтва соціальних стосунків, збереження суспільного порядку, ідентифікації з групою й дотримання її цілей, способу життя. На наш погляд, це зумовлено помірним розвитком особистісної та групової ідентичності в юності. *Середню* значущість мають і цінності *полюсу* «автономія», що поділяються на «інтелектуальну автономію» – широта поглядів, творчість (17-18 рр. – 5,19; 18-19 рр. – 4,93; 19-20 рр. – 5,18; 20-21 рр. – 5,13; 21-22 рр. – 4,42) та «афективну автономію» – задоволення, різноманіття життя (17-18 рр. – 4,95; 18-19 рр. – 4,98; 19-20 рр. – 4,84; 20-21 рр. – 4,9; 21-22 рр. – 4,33). Ці показники засвідчують, що для молоді більш-менш важливо виявляти свою самостійність, індивідуальність і т. ін. Відзначимо, що незначне зменшення їх значущості до 22 р. пов'язано із закінченням юнаками і дівчатами навчання у вищій школі, створенням сім'ї та т. ін.

Характеризуючи результати вивчення **2-го виміру** «забезпечення соціально-відповідальної поведінки», підкреслимо, що цінності *полюсу* «рівноправність» (соціальна справедливість, допомога іншому, відповідальність, чесність) вирізняються *високою* значущістю для юнацтва (17-18 рр. – 5,88; 18-19 рр. – 5,6; 19-20 рр. – 5,42; 20-21 рр. – 5,43; 21-22 рр. – 5,17), що засвідчує превалювання у них прагнень до визнання моральної рівності людей, турботи про благополуччя інших і т. ін. На нашу думку, це зумовлено інтенсифікацією самоусвідомлення особистістю себе як суб'єкта суспільства, нації, що до закінчення періоду юності конкретизується у новій, суспільно значущій позиції. Натомість цінності *полюсу* «ієрархія» (авторитетність, багатство, соціальна влада, покора) виявилися найменш значущими для юнаків і дівчат (17-18 рр. – 3,88; 18-19 рр. – 3,78; 19-20 рр. – 4,25; 20-21 рр. – 4,03; 21-22 рр. – 3,65), що засвідчує їх *низьку* значущість, відбиваючи негативне ставлення до легітимізації нерівності у розподілі влади, ролей і ресурсів. Вважаємо, що це пов'язано з появою у юнаків і дівчат потреби в глибокому осмисленні суспільних процесів, яка посилюється з дорослішанням.

Дослідження **3-го виміру** «регулювання ставлення особистості до свого природного та соціального оточення» дозволило резюмувати, що цінності *полюсу*

«гармонія» (мир на Землі, захист довкілля, єдність із природою) мають *середню* значущість для респондентів (17-18 рр. – 4,59; 18-19 рр. – 4,75; 19-20 рр. – 4,6; 20-21 рр. – 4,57; 21-22 рр. – 4,5). Так, у молоді домінують прагнення зрозуміти та оцінити довкілля, а не трансформувати його. Думаємо, що це зумовлено їх більшменш позитивним ставленням до довкілля. Цінності *полюсу* «майстерність / домінування» (амбіції, успіх, компетентність), що віддзеркалюють прагнення особистості до активного самоствердження задля трансформації соціального й природного оточення, вирізняються *середньою* значущістю для юнацтва (17-18 рр. – 5,12; 18-19 рр. – 5,22; 19-20 рр. – 5,1; 20-21 рр. – 4,72; 21-22 рр. – 4,71). Вважаємо, що ці показники пов'язані з їх формальною зрілістю та особистісним самовизначенням.

Отже, найважливішими для особистості є цінності рівноправності та самореалізації у суспільстві, що зумовлено інтенсифікацією самовизначення в 17-22 рр.

Згодом вивчалася специфіка **національної свідомості** юнацтва за типами **національної ідентичності**. Так, у багатьох юнаків і дівчат (17-18 рр. – 76,82%; 18-19 рр. – 85,06%; 19-20 рр. – 79,92%; 20-21 рр. – 77,48%; 21-22 рр. – 79,84%) констатовано національну свідомість, що зумовлена *високим* рівнем **позитивної національної ідентичності**. Цей рівень віддзеркалює їх позитивне ставлення до представників своєї та інших націй. Відзначимо надання молоддю переваги цінностям і способу життя своєї нації, що пов'язано з її позитивним ставленням до представників цієї нації. Національну самосвідомість, що зумовлена *середнім* рівнем, зафіксовано у 5,32 % осіб 17-18 рр.; 5,74 % – 18-19 рр.; 7,72 % – 19-20 рр.; 6,49 % – 20-21 рр.; 9,3 % – 21-22 рр. У структурі їх національної свідомості більшменш оптимально співвідносяться позитивний образ власної нації, повага до її представників і толерантне ставлення до інших націй. Байдужого ставлення молоді до представників різних націй, що відбиває *низький* рівень, не виявлено.

В решті юнацтва встановлено **трансформовану національну ідентичність**, що презентує зміни національної свідомості за її типами. Зазначимо, що показників *низького* рівня за жодним типом не виявлено. Так, *високий* рівень **національної індиферентності** зафіксовано в 4,94 % осіб 17-18 рр.; 2,68 % – 18-19 рр.; 1,55 % – 19-20 рр.; 1,53 % – 20-21 рр.; 3,87 % – 21-22 рр. Їх характеризує байдужість щодо своєї національної належності. Депо меншою мірою це почуття властиве молоді із *середнім* рівнем – 2,66 % 17-18 рр.; 0,77 % 19-20 рр.; 1,91 % 20-21 рр. Почуття меншовартості, відчуження від своєї нації, небажання підтримувати її цінності значною мірою притаманні 0,76 % юнаків 20-21 рр. із *високим* і депо меншою – 0,77 % 19-20 рр. із *середнім* рівнем **націонігілізму**. Впевненість у тому, що їх нація є найкращою, характеризує 2,66 % осіб 17-18 рр.; майже по 1,5 % 18-19 рр. і 19-20 рр. та майже по 0,8 % 20-21 рр. і 21-22 рр., засвідчуючи у них *високий* рівень **націогеоїзму**. Певною мірою впевнена у цьому молодь із *середнім* рівнем – по 0,77 % 18-19 рр. і 19-20 рр. На погляд юнацтва з *високим* рівнем **націоізоляціонізму** (1,91 % 20-21 рр.; 0,78 % 21-22 рр.), представники їх нації є більш розвинутими та обдарованими, порівняно з іншими; національну культуру необхідно оберігати від впливу з боку інших і т. ін. Певною мірою погоджується з цим молодь із *середнім* рівнем (0,77 % 19-20 рр.; 1,5 % 20-21 рр.). Пріоритетність своєї нації визнають 2,66 % осіб 17-18 рр.; 1,93 % – 19-20 рр.; 1,53 % – 20-21 рр.; 0,78 % – 21-22 рр., що

презентує *високий* рівень **національного фанатизму**. Частково з цим погоджуються 0,77 % осіб 19-20 рр., що засвідчує *середній* рівень. Відзначимо, що окремі з цих типів (національна індиферентність, націоналізаціонізм чи націоналізм) разом із позитивною національною ідентичністю виявляються на *високому* (4,94% 17-18 рр.; 3,45 % 18-19 рр.; 1,93 % 19-20 рр.; 1,91 % 20-21 рр.; 1,94 % 21-22 рр.) і *середньому* (0,77 % 18-19 рр.; 1,55 % 19-20 рр.; 4,19 % 20-21 рр.; 2,71 % 21-22 рр.) рівнях, віддзеркалюючи більші й дещо менші трансформації національної свідомості відповідно. Наголосимо, що молодь із цими трансформаціями заслуговує на значну увагу в формуальному експерименті. Загалом резюмуємо, що національну свідомість юнацтва здебільшого вирізняє позитивний зміст.

Задля реалізації завдань 2-го етапу вивчалася генеза компонентів національної самосвідомості особистості юнацького віку (див. табл. 1).

Таблиця 1

Кількісні показники (%) генези компонентів національної самосвідомості особистості в юності **n=1303**

Компоненти / Конструкти		Рівні	Вікові групи респондентів				
			17-18 рр., n=263	18-19 рр., n=261	19-20 рр., n=259	20-21 рр., n=262	21-22 рр., n=258
Когнітивний	Сприймання власної національної належності	високий	63,12	75,48	70,27	80,16	76,74
		середній	22,05	14,18	20,85	14,12	16,67
		низький	11,03	10,34	8,85	5,72	6,59
	Національно-психологічний самоаналіз	високий	48,28	48,66	49,03	56,87	56,59
		середній	45,25	49,42	49,03	37,4	39,15
		низький	6,47	1,92	1,94	5,73	4,26
	Національне самовизначення	високий	54,75	64,75	50,96	51,15	63,18
		середній	38,78	35,25	45,95	45,04	34,88
		низький	6,47	—	3,09	3,81	1,94
Емоційно-ціннісний	Переживання своєї національної належності	високий	74,14	79,69	77,22	74,43	71,71
		середній	22,43	18,39	18,15	23,66	24,03
		низький	3,43	1,92	4,63	1,91	4,26
	Оцінювання себе як представника нації	завищене	4,94	6,9	5,79	6,87	5,43
		адекватне	84,79	85,05	81,85	82,06	85,66
		невизначене	10,27	8,05	12,36	11,07	8,91
	Ціннісне ставлення до себе як суб'єкта нації	високий	86,31	91,57	88,42	90,07	90,31
		середній	6,08	8,43	10,81	7,63	6,98
		низький	7,61	—	0,77	2,3	2,71
Регулятивний	Національна аффіліація	високий	66,92	62,46	69,5	67,94	67,05
		середній	9,5	12,64	8,88	11,83	13,57
		низький	23,58	24,9	21,62	20,23	19,38
	Національне самоствердження	високий	61,95	59,77	60,95	59,9	61,4
		середній	36,38	37,98	37,4	37,5	36,59
		низький	1,67	2,25	1,65	2,6	2,01
	Національна самореалізація	високий	41,87	36,25	44,92	42,47	38,84
		середній	48,86	48,99	43,91	46,46	48,01
		низький	9,67	14,76	11,17	11,07	13,15

Як видно з табл. 1, в юності генеза конструктивів **когнітивного компонента** національної самосвідомості особистості має чіткий коливальний характер, що встановлено за критерієм Φ^* -кутове перетворення Фішера (для $p \leq 0,01$ значення Φ^* позначені *; для $p \leq 0,05$ – **). Так, показники **високого рівня сприймання власної національної належності** містяться в межах від 63,12 % до 80,16 %; відмінності у вікових діапазонах – 17-18 pp. і 18-19 pp. (3,09*); 18-19 pp. і 19-20 pp. (1,334); 19-20 pp. і 20-21 pp. (2,625*); 20-21 pp. і 21-22 pp. (0,969). Юнаків і дівчат із цим рівнем вирізняє чітке сприймання специфіки свого націокультурного походження і національної належності. Думасмо, що це пов'язано, як із удосконаленням процесу сприймання юнацтва з доросліпанням, так і з повнотою їх знань про свою націю та якості її представників. Показники **середнього рівня** містяться від 14,12 % до 22,05 %; відмінності – 17-18 pp. і 18-19 pp. (2,358*); 18-19 pp. і 19-20 pp. (1,984**); 19-20 pp. і 20-21 pp. (2,02*); 20-21 pp. і 21-22 pp. (0,821). Його проявами є більш-менш чітке сприймання молоддю свого походження і належності до певної нації, що зумовлено їх неповною інформованістю про культурні та психологічні риси її представників. Від 5,72 % до 11,03 % розміщені показники **низького рівня**, який виявляється у нечіткому сприйманні юнацтвом своєї національної належності та походження, адже знання про свою націю є фрагментарними. Відмінності на цьому рівні – 17-18 pp. і 18-19 pp. (1,568); 18-19 pp. і 19-20 pp. (0,536); 19-20 pp. і 20-21 pp. (1,415); 20-21 pp. і 21-22 pp. (0,433). **Високим рівнем національно-психологічного самоаналізу** характеризуються від 48,28 % до 56,87 % юнаків і дівчат; відмінності – 17-18 pp. і 18-19 pp. (0,092); 18-19 pp. і 19-20 pp. (0,068); 19-20 pp. і 20-21 pp. (1,803**); 20-21 pp. і 21-22 pp. (0,068). Їм властиве глибоке розуміння специфіки своїх національно-психологічних якостей і усвідомлення націокультурного походження, про що вони багато знають. Таке розуміння й усвідомлення є більш-менш глибоким у досліджуваних із **середнім рівнем** (від 37,4 % до 49,42 %; відмінності – 17-18 pp. і 18-19 pp. (0,961); 18-19 pp. і 19-20 pp. (0,091); 19-20 pp. і 20-21 pp. (2,682*); 20-21 pp. і 21-22 pp. (0,399)). Вважаємо, що це зумовлено їх неповними знаннями про свою націю. Констатовано що від 1,92 % до 6,47 % респондентів мають **низький рівень**. Він засвідчує їх неглибоке розуміння власного походження та якостей як представника певної нації, що пов'язано з незначним обсягом знань про неї. На цьому рівні зафіксовано такі відмінності: 17-18 pp. і 18-19 pp. (2,735*); 18-19 pp. і 19-20 pp. (0); 19-20 pp. і 20-21 pp. (2,34*); 20-21 pp. і 21-22 pp. (0,73). Показники **високого рівня національного самовизначення** містяться в межах від 50,96 % до 64,75 %; відмінності – 17-18 pp. і 18-19 pp. (2,335*); 18-19 pp. і 19-20 pp. (3,192*); 19-20 pp. і 20-21 pp. (0,023); 20-21 pp. і 21-22 pp. (2,793*). Інтегроване національне «Я» молоді з цим рівнем сповнене осмисленими емоційно-ціннісними знаннями про себе, що визначають їх як суб'єктів нації та носіїв її ознак. Так, вони часто замислювалися про свою національну належність, усвідомивши її значущість для себе, та про власне ставлення до представників своєї та інших націй. Юнаків і дівчат із **середнім рівнем** (від 34,88 % до 45,95%; відмінності – 17-18 pp. і 18-19 pp. (0,858); 18-19 pp. і 19-20 pp. (2,497*); 19-20 pp. і 20-21 pp. (0,205); 20-21 pp. і 21-22 pp. (2,36*)) вирізняють певною мірою осмислені такі знання, адже вони не так часто рефлексували про ці власні якості. **Низький рівень** (від 0 % до 6,47%;

відмінності – 19-20 рр. і 20-21 рр. (0,434); 20-21 рр. і 21-22 рр. (1,311)) презентує наявність у національному «Я» юнацтва окремих, певною мірою осмислених уявлень про себе, що частково визначають їх як суб'єктів нації. Підкреслимо, що ці досліджувані рідко міркували про значення власної національної належності та їх ставлення до представників своєї й інших націй.

Отже, у багатьох респондентів ускладнення трансформацій самосприймання національної належності, національно-психологічного самоаналізу і національного самовизначення інтенсифікує у процесі розвитку їх коливання як конструктів когнітивного компонента національної самосвідомості, сприяючи зростанню інтегрованості останньої.

Характеризуючи генезу конструктів **емоційно-ціннісного компонента** національної самосвідомості молоді, відзначимо їх низьку інтенсивність коливань у цьому процесі. Зокрема виявлено, що юнаки і дівчата з *високим* рівнем **переживання своєї національної належності** (від 71,71 % до 79,69 %; відмінності – 17-18 рр. і 18-19 рр. (1,522); 18-19 рр. і 19-20 рр. (0,696); 19-20 рр. і 20-21 рр. (0,742); 20-21 рр. і 21-22 рр. (0,695)) пишаються своїм націокультурним походженням. На нашу думку, це зумовлено повнотою їх знань про досягнення своєї нації. Юнацтво із *середнім* рівнем (від 18,15 % до 24,03 %; відмінності – 17-18 рр. і 18-19 рр. (1,133); 18-19 рр. і 19-20 рр. (0,091); 19-20 рр. і 20-21 рр. (1,575); 20-21 рр. і 21-22 рр. (0,08)) переживає гордість за низку досягнень своєї нації, а відтак і за власну належність до неї. Думаємо, що їх інформованість про свою націю є неповною. Найменшою мірою вдоволені своєю долученістю до нації респонденти з *низьким* рівнем (від 1,91 % до 4,63 %; відмінності – 17-18 рр. і 18-19 рр. (1,076); 18-19 рр. і 19-20 рр. (1,767**); 19-20 рр. і 20-21 рр. (1,769**); 20-21 рр. і 21-22 рр. (1,608)), які мають фрагментарні відомості про свою націю. **Завищене оцінювання себе як представника нації** встановлено від 4,94 % до 6,9 % юнаків і дівчат; відмінності – 17-18 рр. і 18-19 рр. (0,984); 18-19 рр. і 19-20 рр. (0,524); 19-20 рр. і 20-21 рр. (0,525); 20-21 рр. і 21-22 рр. (0,718). Вони надають надміру високої значущості своїм національно-психологічним якостям, вирізняючись національним фанатизмом. Натомість *адекватно (з тенденцією до завищення)* оцінюють свої риси як представника нації від 81,85 % до 85,66 % досліджуваних, що пов'язано з їх позитивною національною ідентичністю. Відмінності на цьому рівні – 17-18 рр. і 18-19 рр. (0,092); 18-19 рр. і 19-20 рр. (0,981); 19-20 рр. і 20-21 рр. (0,057); 20-21 рр. і 21-22 рр. (1,117). *Невизначені* оцінки своїх якостей як представника нації мають від 8,05 % до 12,36 % респондентів; відмінності – 17-18 рр. і 18-19 рр. (0,904); 18-19 рр. і 19-20 рр. (1,665*); 19-20 рр. і 20-21 рр. (0,468); 20-21 рр. і 21-22 рр. (0,832). Їх національне «Я» містить окремі, певною мірою осмислені знання про себе як представника нації, що співвідносяться у внутрішній системі «Я-реальне – Я-ідеальне». *Високий* рівень **ціннісного ставлення до себе як суб'єкта нації**, що засвідчує набуття особистістю досить стійких ціннісно-смыслових суджень про себе як суб'єкта конкретної нації, котрі реалізуються у стійкій і усвідомленій особистій позиції та національних взаємодіях, характеризує від 86,31 % до 91,57 % юнацтва (відмінності – 17-18 рр. і 18-19 рр. (1,946*); 18-19 рр. і 19-20 рр. (1,209); 19-20 рр. і 20-21 рр. (0,616); 20-21 рр. і 21-

22 рр. (0,08)). Цей рівень виявляється у повній або частковій згоді респондентів із твердженнями про те, що за кордоном їм було б приємно відчувати себе представником саме своєї нації, та, якщо б у них з'явилася можливість обрати національність, то вони б надали перевагу тій самій. Вважаємо, що це підтверджує прояви їх національної самоповаги і національної гордості. *Середній* рівень (від 6,08 % до 10,81 %; відмінності – 17-18 рр. і 18-19 рр. (1,019); 18-19 рр. і 19-20 рр. (0,935); 19-20 рр. і 20-21 рр. (1,267); 20-21 рр. і 21-22 рр. (0,262)) засвідчила часткова згода чи незгода молоді із зазначеними вище твердженнями, що зумовлена їх позитивними переживаннями за ряд досягнень своєї нації. *Низький* рівень мають від 0 % до 7,61 % осіб, які цілком або частково погодилися з тим, що їм неприємно зайвий раз згадувати про свою національність, адже досягненням нації вони не надають великої значущості. Відмінності на цьому рівні – 19-20 рр. і 20-21 рр. (1,427); 20-21 рр. і 21-22 рр. (0,296).

Отже, розвиток конструктів (переживання своєї національної належності, оцінювання себе як представника нації, ціннісного ставлення до себе як суб'єкта нації) емоційно-ціннісного компонента національної самосвідомості багатьох юнаків і дівчат вирізняється помірними коливаннями, актуалізуючи тим самим глибокі внутрішні трансформації останньої.

Окреслюючи генезу конструктів **регулятивного компонента** національної самосвідомості особистості в юності, підкреслимо розбалансованість їх коливань у цьому процесі. Зокрема встановлено, що *високим* рівнем **національної аффіліації** вирізняються від 62,46 % до 69,5 % юнаків і дівчат; відмінності – 17-18 рр. і 18-19 рр. (1,064); 18-19 рр. і 19-20 рр. (1,687**); 19-20 рр. і 20-21 рр. (0,388); 20-21 рр. і 21-22 рр. (0,194). За позицією молоді з цим рівнем, сучасній людині потрібно підтримувати традиції своєї нації, почувати себе її частиною і пам'ятати про власну національність. Вважаємо, що це пов'язано з їх гордістю за досягнення нації. У межах від 8,88 % до 13,57 % (17-18 рр. і 18-19 рр. (1,133); 18-19 рр. і 19-20 рр. (1,368); 19-20 рр. і 20-21 рр. (1,084); 20-21 рр. і 21-22 рр. (0,616)) зафіксовано показники *середнього* рівня, який презентує урівноваженість націоаффіліативних і анти-націоаффіліативних прагнень. На погляд юнацтва з цим рівнем, спосіб життя нації важливо підтримувати, натомість у своїй поведінці варто зважати на особисті інтереси; необхідно пам'ятати про власну національну належність, однак окрема людина не може відповідати за справи усієї нації. Показники *низького* рівня констатовані у межах від 19,38 % до 24,9 % (відмінності – 17-18 рр. і 18-19 рр. (0,343); 18-19 рр. і 19-20 рр. (0,889); 19-20 рр. і 20-21 рр. (0,399); 20-21 рр. і 21-22 рр. (0,228)). Респондентів із цим рівнем вирізняє спрямованість на особистість. За їх переконаннями, у вчинках важливіше керуватися не груповими, а особистими інтересами; потрібно «жити власним розумом», без огляду на норми нації; низка її звичаїв і традицій – застарілі, а отже, непотрібні у сьогоденні.

Відзначимо, що національне самоствердження і національна самореалізація юнацтва вивчалися за 15 вимірами, які корелюють із ознаками нації (історія, мова, територія та ін.). Тому задля покращення сприймання одержаних результатів подано середні значення їх кількісних показників і статистичні відмінності за окремими вимірами. *Високий* рівень **національного самоствердження** мають від

59,77 % до 61,95 % юнаків і дівчат. Вони прагнуть знати і застосовувати у взаємодіях відомості з **історії** (відмінності – 17-18 pp. і 18-19 pp. (2,358*); 18-19 pp. і 19-20 pp. (0,046); 19-20 pp. і 20-21 pp. (1,312); 20-21 pp. і 21-22 pp. (0,046)), **мови** (17-18 pp. і 18-19 pp. (0,572); 18-19 pp. і 19-20 pp. (0,16); 19-20 pp. і 20-21 pp. (0,924); 20-21 pp. і 21-22 pp. (0,034)), культуру нації та ін. Думаємо, що це зумовлено їх національною гідністю. Більш-менш властиві прагнення до вивчення **історії** (17-18 pp. і 18-19 pp. (2,816*); 18-19 pp. і 19-20 pp. (0,148); 19-20 pp. і 20-21 pp. (1,05); 20-21 pp. і 21-22 pp. (0,16)) та **мови** нації (17-18 pp. і 18-19 pp. (0,584); 18-19 pp. і 19-20 pp. (0,16); 19-20 pp. і 20-21 pp. (0,97); 20-21 pp. і 21-22 pp. (0)) та ін. молоді із *середнім* рівнем (від 36,38 % до 37,98 %), що пов'язано з їх гордістю за низку досягнень нації. Від 1,65 % до 2,6 % респондентів мають *низький* рівень, що презентує необов'язковість частини прагнень (досконалі знання **історії** (17-18 pp. і 18-19 pp. (1,431); 20-21 pp. і 21-22 pp. (0,764)) та **мови** (19-20 pp. і 20-21 pp. (0); 20-21 pp. і 21-22 pp. (0)) нації, проживання на її території та ін.). На наш погляд, це зумовлено повагою молоді до інших представників нації, з огляду на їх окремі цінності й досягнення. Показники *високого* рівня **національної самореалізації** констатовані в межах від 36,25 % до 44,92 %. Юнацтву з цим рівнем притаманне набуття та використання знань **історії** (17-18 pp. і 18-19 pp. (0,641); 18-19 pp. і 19-20 pp. (1,676*); 19-20 pp. і 20-21 pp. (1,016); 20-21 pp. і 21-22 pp. (0,205)), **мови** (17-18 pp. і 18-19 pp. (1,957*); 18-19 pp. і 19-20 pp. (2,634*); 19-20 pp. і 20-21 pp. (1,118); 20-21 pp. і 21-22 pp. (1,516)) та культури своєї нації, обов'язковість участі в її культурному житті та ін. Вважаємо, що це детерміновано їх стійко вкоріненою особистісною позицією з тенденцією на самоздійснення власного національного «Я» засобами особистих зусиль і спільних взаємодій із представниками своєї та інших націй. Юнаків і дівчат із *середнім* рівнем (від 43,91 % до 48,99%) вирізняє реалізація багатьох прагнень із зазначених вище (зокрема – набуття і застосування знань **історії** (17-18 pp. і 18-19 pp. (1,465); 18-19 pp. і 19-20 pp. (0,889); 19-20 pp. і 20-21 pp. (1,621); 20-21 pp. і 21-22 pp. (1,049)), **мови** (17-18 pp. і 18-19 pp. (1,969*); 18-19 pp. і 19-20 pp. (2,735*); 19-20 pp. і 20-21 pp. (1,039); 20-21 pp. і 21-22 pp. (0,718)), що віддзеркалює їх певною мірою закріплену особистісну позицію з тенденцією на самоздійснення національного «Я». Молодь із *низьким* рівнем (від 9,67 % до 14,76%) лише формулює частину цих прагнень (набуття знань **історії** (18-19 pp. і 19-20 pp. (1,482); 19-20 pp. і 20-21 pp. (1,506); 20-21 pp. і 21-22 pp. (2,714)), **мови** (19-20 pp. і 20-21 pp. (0,354); 20-21 pp. і 21-22 pp. (1,984*)), що виявляється в окремих проявах самоздійснення їх національного «Я», відбиваючи неформованість у неї позиції як суб'єкта нації. Резюмуючи презентовані результати, відзначимо, що кількісні показники національного самоствердження перевищують відповідні показники національної самореалізації особистості в юності. Це засвідчує, що частина юнацтва ще не реалізувала себе як суб'єкта нації, адже прагнення до національного самоствердження розвинуті на середньому і низькому рівнях.

Отже, в юності емпірично констатовано ускладнення трансформацій національної аффіліації, що інтенсифікує в процесі розвитку її коливання та зовнішні прояви, й упомірення перетворень національного самоствердження і національної самореалізації, яке послаблює у процесі розвитку їх коливання, активізуючи внут-

рішні трансформації останніх і визначаючи тим самим нерівномірність проявів соціальної активації у розвитку національної самосвідомості особистості цього періоду. Водночас підкреслимо важливість організації психологічного супроводу для молоді з недостатнім розвитком компонентів національної самосвідомості.

Емпірично підтверджено функціонування *психологічних механізмів* розвитку національної самосвідомості в юності. Встановлено, що рефлексія юнаків і дівчат щодо себе як суб'єкта нації найчастіше стосується таких її ознак: мова і територія (майже по 80 %), традиції (75 %). Досить рідко вони (90 %) рефлексують про ієрархію ознак національної самоідентифікації і національного відокремлення. Натомість значущість цих ознак визначено так: для двох процесів – мова (1-й ранг); звичаї й традиції (2-й); для першого – історія, культура, територія (3-й); національний характер (4-й); релігія (5-й); для другого – історія (3-й); культура (4-й); територія (5-й); національний характер (6-й); релігія (7-й). Нечасто юнацтво осмислює чинники національної самоідентифікації (80 %) та умови національного самоусвідомлення (90 %), вважаючи основними чинниками першого процесу – місце народження і проживання, національність обох (чи одного) батьків і мова; умовами другого – взаємодії з представниками своєї та інших націй, участь у святах нації.

Отже, в юності національна саморефлексія розвинута недостатньо і потребує актуалізації. Водночас відзначимо важливість одержаних результатів для розробки програми психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості молоді.

Констатовано і збільшення з віком значущості (від 4,8 до 6,6) національної самоідентичності для юнацтва (від 43,35 % у 17-18 рр. до 57,63 % у 20-21 рр.), що пов'язане з інтенсифікацією групових ідентифікаційних процесів. Зафіксоване їх незначне зменшення до 42,25 % (21-22 рр.) зумовлено превалюванням у цей період професійного і сімейного самовизначення. На увагу заслуговують респонденти, які не надали значущості національній самоідентичності.

З метою реалізації завдань 3-го етапу вивчалася синергійність національного аутостереотипу та реальної (ідеальної) модальності національного «Я» юнацтва. Термін «синергійність» віддзеркалює взаємно підсилюючий (односпрямований) зв'язок між національним аутостереотипом і реальною (чи ідеальною) модальністю національного «Я» особистості в юності, що, на нашу думку, впливає на результативність розвитку її національної самосвідомості. Задля встановлення у досліджуваних вікових діапазонах сили та напрямку зв'язку національного аутостереотипу з реальною (ідеальною) модальністю національного «Я» особистості застосовувалися якості, що визначають їх змістове поле, і проводилися обчислення за формулою рангової кореляції Спірмена (для $p \leq 0,01$ значення r_s позначені *; для $p \leq 0,05$ – **). Відзначимо, що всі констатовані зв'язки є різними за силою та однаковими за напрямом (прямий, «додатній»).

У діапазоні **17-18 рр.** між *національним аутостереотипом* і *реальною модальністю* національного «Я» особистості існує помірний зв'язок ($r_s = 0,352^{**}$). У смислових контекстах цих концептів встановлено цілковиту розбіжність рис, що виявляються *повною мірою*. Національний аутостереотип утворюють переважно негативні якості (жадібний, боягузливий), реальну модальність – позитивні (комунікабельний, дотепний). Натомість у них співпадають окремі риси, які

відбиваються *середньо* (економний, наполегливий) та *слабко* (агресивний, лицемірний). Це демонструє помірну силу і стійкість цієї модальності у структурі національної самосвідомості та її зв'язок із конструктами останньої. Зв'язок **національного аутостереотипу з ідеальною модальністю** є слабким ($r_s = 0,236$). Водночас якісний потенціал цих конструктів здебільшого різний. Зокрема риси, які у національному аутостереотипі презентовані *середньо* (комунікабельний, наполегливий) і *слабко* (дипломатичний, спритний), в ідеальній модальності – *повною мірою*. Встановлене підтверджує невелику силу і стійкість останньої та її автономність у структурі національної самосвідомості особистості. На нашу думку, окреслене зумовлено тим, що юнаки і дівчата не завжди здатні чітко усвідомлювати своє національне походження та належність, досить рідко рефлексують про риси власного «Я» як суб'єкта нації, її ідеального й типового представників.

У віці **18-19 рр.** констатовано сильний зв'язок ($r_s = 0,725^*$) **національного аутостереотипу з реальною модальністю** національного «Я» особистості. Так, ряд їх конструктивних одиниць однаковий, а саме: наполегливий, комунікабельний (*повною мірою*), обережний, впертий (*середньо*), педантичний, хитрий (*слабко*) та ін. Зв'язок **національного аутостереотипу з ідеальною модальністю** також є досить сильним ($r_s = 0,57^*$). У юнацтва співпадає частина рис, окремі з яких належать і до реальної модальності, зокрема: наполегливий, дотепний (*повною мірою*), обережний, впертий (*середньо*), педантичний, хитрий (*слабко*) та ін. Отже, обидві модальності вирізняються достатньою силою і стійкістю у структурі національної самосвідомості особистості та зв'язками з її конструктами. Так, із віком зростає кількість молодих людей, які у багатьох ситуаціях здатні чітко усвідомлювати свою долученість до нації, адже більше рефлексують щодо цього. Вважаємо, що констатоване посилення зв'язків пов'язано з формальним визнанням зрілості особистості цього віку з боку суспільства.

В діапазоні **19-20 рр.** між **національним аутостереотипом і реальною модальністю** національного «Я» особистості встановлено помірний зв'язок ($r_s = 0,42^{**}$). Смыслові поля цих концептів частково збігаються. Так, національний аутостереотип містить ряд рис, які виявляються *повною мірою*: впертий, спритний; реальна модальність – наполегливий, дипломатичний та ін. Відзначимо позитивний зміст багатьох із них. Натомість здебільшого відрізняються риси, які відбиваються *середньо* (жадібний, наполегливий у 1-му конструкті; активний, гордий у 2-му) і співпадають якості, що виявляються *слабко* (хитрий, зарозумілий та ін.). Зв'язок **національного аутостереотипу з ідеальною модальністю** є слабким ($r_s = 0,223$). Їх конструктивні одиниці переважно різні. Національний аутостереотип утворюють такі риси: нав'язливий, економний (*повною мірою*); жадібний, наполегливий (*середньо*); активний, ехидний (*слабко*) та ін. Ідеальну модальність – комунікабельний, активний (*повною мірою*); впертий, економний (*середньо*); хитрий, ехидний (*слабко*) та ін. Отже, реальна модальність вирізняється помірною силою і стійкістю, ідеальна – слабкістю, що засвідчує певну автономність національного «Я» у структурі національної самосвідомості молоді. Вважаємо, що це пов'язано з її недостатньою рефлексією про риси ідеального представника нації.

У віці **20-21 рр.** зафіксовано помірний зв'язок ($r_s = 0,475^{**}$) **національного аутостереотипу з реальною модальністю** національного «Я» особистості. У їх змістових контекстах відмінними є якості, що виявляються *повною мірою*. Так, національний аутостереотип сповнено переважно негативними рисами (жадібний, хитрий); реальну модальність – позитивними (комунікбельний, впертий та ін.). Однаковими конструктивними одиницями у них є такі: економний, наполегливий (*середньо*), відмінними – дипломатичний, дотепний у 1-му, жадібний, хитрий у 2-му (*слабко*) та ін. Зв'язок **національного аутостереотипу з ідеальною модальністю** також помірний ($r_s = 0,456^{**}$). Смыслові поля цих конструктивів частково різні. Зокрема не співпадає ряд рис, що відбиваються *повною мірою* (зарозумілий, гордий у 1-му; активний, наполегливий у 2-му), *середньо* (нав'язливий, комунікбельний у 1-му; акуратний, дотепний у 2-му), *слабко* (спиритний, обережний у 1-му; гордий, педантичний у 2-му) та ін. Отже, обидві модальності мають помірну силу і стійкість у структурі національної самосвідомості та пов'язані з її конструктами. Адже, з віком молодь глибше осмислює свої риси як суб'єкта нації та інших представників.

У діапазоні **21-22 рр.** зв'язок **національного аутостереотипу з реальною модальністю** національного «Я» особистості є досить сильним ($r_s = 0,525^{**}$). Так, у їх смысловому полі співпадає ряд конструктивних одиниць, а саме: активний, акуратний (*повною мірою*), комунікбельний, економний (*середньо*), поступливий, хитрий (*слабко*) та ін. Досить сильним ($r_s = 0,57^{**}$) є й зв'язок **національного аутостереотипу з ідеальною модальністю**. У цих конструктах також частина рис однакові, зокрема: активний (*повною мірою*), дотепний, гордий (*середньо*), хитрий (*слабко*) та ін. Встановлені зв'язки доводять досить значну силу і стійкість національного «Я» особистості у структурі її національної самосвідомості та зв'язок з конструктами останньої. Це засвідчує, що з дорослішанням молодь дедалі більше рефлексує щодо національно-психологічних рис як у власному «Я», так і в інших.

Отже, в юності найсильніші зв'язки національного аутостереотипу з реальною та ідеальною модальностями національного «Я» виявлено у віці 18-19 рр., що пояснюється формальною дорослістю особистості та посиленням у неї інтересу до себе як суб'єкта нації. Найслабші зв'язки зафіксовано у 17-18 рр. і 19-20 рр., що зумовлено адаптацією юнацтва до нової ситуації розвитку та активізацією професійної спрямованості, відповідно. Натомість поступове посилення зв'язків у 20-21 рр. і 21-22 рр. детерміновано поглибленням рефлексії про себе як суб'єкта нації порівняно з її ідеальним і типовим представниками. Аналіз якісних потенціалів цих конструктивів дозволив констатувати поступове зменшення негативних рис у національному аутостереотипі та їх незначне збільшення у реальній модальності національного «Я» особистості в юності, що можна пов'язати зі зменшенням її егоцентризму. Загалом резюмуємо, що, незважаючи на зростання сили і стійкості національного «Я» у структурі національної самосвідомості, до 22 р. досліджувані зв'язки не досягли максимальних (близьких до 1) показників. Тому це питання потребує уваги на етапі формувального експерименту.

Завдання 4-го етапу полягало у повторному вивченні розвитку національної самосвідомості юнацтва, потреба в якому зумовлювалася суспільно-політичними

трансформаціями в країні. Загалом його результати, порівняно з констатувальним експериментом, засвідчили зміни показників компонентів досліджуваного процесу. Зокрема за **когнітивним** компонентом виявлено збільшення кількісних показників *високого* (53 %) і *середнього* (42 %) та зменшення – *низького* (5 %) рівнів. Молодь стала чіткіше сприймати і глибше розуміти специфіку національного походження. Ускладнення національно-психологічного самоаналізу інтенсифікувало розвиток її національного «Я». У когнітивному полі національної самосвідомості респондентів зросла значущість національного самовизначення, що зумовлено зростанням їх здатності до співвіднесення знань про себе як суб'єкта нації у внутрішній системі «Я-реальне – Я-ідеальне». Вони стали витрачати більше часу на набуття знань про історію, культуру нації та т. ін., і чіткіше усвідомлювати важливість своєї активної участі у національних взаємодіях. Думасмо, це пов'язано зі змінами у державі, що актуалізували їх потребу в національній саморефлексії.

За **емоційно-ціннісним** компонентом констатовано зростання показників *високого* (67 %) й *середнього* (30 %) та зменшення – *низького* (3 %) рівнів. Це підтвердило підвищення у юнаків і дівчат національної гідності й самоповаги, стабілізацію їх ціннісного ставлення до себе як суб'єкта нації, що призвело до появи більш усвідомленої й інваріантної особистісної позиції, яка інтегрується до національного «Я». Набули зміни прояви зростання показників *високого* (70 %) і *середнього* (27 %), спадання *низького* (3 %) рівнів ціннісного ставлення особистості до представників своєї нації. У взаємодіях із ними молодь частіше орієнтується на їх очікування, що посилює процес національної ідентифікації та сприяє розвитку образу ідеального представника нації (незламний, волелобний, щедрий та ін.).

За **регулятивним** компонентом збільшилися показники *високого* (38 %) та *середнього* (48 %) і зменшилися – *низького* (14 %) рівнів, що виявилось у посиленні прагнень юнаків і дівчат до національного самоствердження (краще знати історію, мову й культуру своєї нації; підтримувати і передавати майбутнім поколінням національні традиції; жити на рідній землі та ін.), зростанні стійкості позиції особистості як суб'єкта нації з тенденцією на самоздійснення її національного «Я». Думасмо, що це можна пов'язати з їх повагою до значущих представників нації.

Водночас відзначимо зумовленість окреслених змін суспільно-політичними трансформаціями у країні. Тому вважаємо, що в умовах психологічного супроводу показники розвитку національної самосвідомості юнацтва можливо ще підвищити.

Узагальнюючи одержані результати, резюмуємо, що генеза національної самосвідомості особистості – це складний інтегративний психічний процес. Його форми (національний «Я-образ», емоційно-ціннісне самоставлення, національно-психологічне саморегулювання) та епіцентр трансформуються й ускладнюються поступово, на кожному віковому етапі. Іntenсифікацію національного «Я», що визначає напрямки розвитку національної самосвідомості, забезпечує інтеграція її когнітивного (значний обсяг знань про себе як суб'єкта нації), емоційно-ціннісного (національна самоповага) й регулятивного (стійкість особистісної позиції з тенденцією на національну самореалізацію) компонентів і національного простору особистості як представника нації (осмислення національних цінностей).

Визначено такі **психологічні закономірності** досліджуваного процесу:

- чим складніші трансформації в розвитку сприймання своєї національної належності, національно-психологічного самоаналізу, національного самовизначення в юнаків і дівчат, тим інтенсивніші у діапазоні цього віку в процесі становлення їх коливання як конструктів когнітивного компонента, позначаючись тим самим на зростанні інтегрованості їх національної самосвідомості;

- чим помірніші перетворення переживань власної долученості до нації, національної самооцінки, ціннісного ставлення до себе як суб'єкта нації у юнацтва, тим слабкіші у діапазоні цього віку в процесі розвитку їх коливання як конструктів емоційно-ціннісного компонента, актуалізуючи тим самим глибокі внутрішні трансформації його національної самосвідомості;

- існує розбалансування в переструктуруванні змісту регулятивного компонента у юнаків і дівчат; із одного боку, ускладнюється перетворення національної аффіліації, інтенсифікуючи у діапазоні цього віку в процесі розвитку її коливання, з іншого, упомірюються перетворення національного самоствердження та національної самореалізації, послаблюючи їх коливання в процесі становлення, що інтенсифікує зовнішні вияви першої й активізує внутрішні трансформації других, визначаючи нерівномірність проявів соціальної активації у розвитку національної самосвідомості юнацтва.

Виявлено такі **психологічні особливості** розвитку національної самосвідомості особистості в юності: підвищення рівня національно-психологічного самоаналізу з віком, що покращує її здатність до національного самоувідомлення; чутливість до суспільно-політичних змін, що актуалізує потребу вибору суспільних національних цінностей, сприяючи засвоєнню низки норм і конструюванню світогляду та позиції юнака як суб'єкта нації; загострення потреби у глибокій рефлексії щодо себе як представника нації.

Встановлено **соціальні** (суспільно-політичні зміни, взаємодії зі значущими представниками своєї нації (родичами, ровесниками, викладачами), активна участь у націєтворчих процесах, навчання, національне виховання) і **психологічні** (здатність до національної саморефлексії; позитивна національна ідентичність; позитивне ціннісне ставлення до значущих представників нації, позитивне ціннісне ставлення до себе як її суб'єкта; прагнення належати до конкретної нації, прагнення до національного самоствердження, здатність до національно-психологічної саморегуляції) **чинники** розвитку національної самосвідомості юнацтва.

Результати проведеного констатувального експерименту сприяли розробці програми формувального експерименту.

У **п'ятому розділі «Психологічний супровід розвитку національної самосвідомості особистості в юності»** обґрунтовано теоретико-методологічні засади і презентовано змістові й процесуальні аспекти програми формувального експерименту, розкрито динаміку розвитку національної самосвідомості юнацтва контрольної та експериментальної груп, сформульовано методичні рекомендації психологам, викладачам вищих навчальних закладів і кураторам студентських груп із розвитку національної самосвідомості юнаків і дівчат.

Впровадження програми психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості юнацького віку здійснювалося в межах інтегративно-ціннісного підходу з дотриманням принципів національної самототожності, об'єктивності національного «Я» та синергійності національного аутостереотипу і реальної (ідеальної) модальності національного «Я» особистості періоду юності. Водночас вони є і важливими методологічними положеннями, що віддзеркалюють як психологічні детермінанти генези й актуалізацію національного «Я», так і результативність національної самосвідомості юнацтва. Основною метою психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості в юності визначено актуалізацію таких конструктивних вчинків, що зумовлюють позитивні зміни її національного «Я-образу», емоційно-ціннісного ставлення до себе як суб'єкта нації та представників цієї нації зокрема і власного національного «Я» загалом. Важливим є набуття юнацтвом знань про свою та інші нації, специфіку їх ознак (мови, культури, історії тощо) і рис представників. Набуття цих знань та їх активне відтворення у спільних взаємодіях із представниками своєї нації призводить до позитивних змін у національному «Я» юнаків і дівчат. Завдяки участі у цих взаємодіях вони здатні самостійно сконструювати власну систему національних цінностей, образ конкретної нації та виробити емоційно-ціннісне ставлення до національно-психологічних якостей її представників, приймаючи для себе найбільш значущі з них, що об'єктивуються у їх вербалізаціях, діях і вчинках.

Обґрунтування програми формувального експерименту здійснено з огляду на основні положення Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді. Важливим підґрунтям авторського психологічного супроводу були положення особистісно орієнтованого підходу (І. Д. Бех, І. С. Булах) і психології юнацтва (Е. Еріксон, Г. Крайг, В. С. Мухіна, Р. В. Павелків, Л. А. Снігур, В. Ю. Хотинець та ін.), а також знання про психологічні чинники, механізми і закономірності розвитку національної самосвідомості особистості в юності. Ефективність психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості в цей період забезпечено урахуванням тих методик, які були успішно впроваджені вченими (Н. М. Лебедева, В. П. Москалець, Т. Г. Стефаненко, О. М. Татарко та ін.).

За результатами психодіагностичного дослідження було виокремлено експериментальну (50 осіб 17-22 рр.) і контрольну (54 – 17-22 рр.) групи. Психологічний супровід, що тривав один навчальний рік і передбачав постійні взаємодії психолога, викладачів і кураторів зі студентами 1-5 курсів, застосовувався в експериментальній групі. Взаємодії зі студентами контрольних груп мали ситуативний характер. База формувального експерименту – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Стрижневою *метою* організації та впровадження розробленого психологічного супроводу був розвиток компонентів національної самосвідомості особистості в юності й актуалізація психологічних механізмів цього процесу. Його *завдання* полягали у сприянні якісним змінам у компонентах національної самосвідомості юнацтва, підвищенні синергійності національного аутостереотипу і реальної (ідеальної) модальності їх національного «Я».

Авторська розвивально-виховна програма «Розвиток національної самосвідомості особистості в період юності» містила психопрофілактичні заходи й

розвивальні методи, що спрямовані на оптимізацію навчально-виховного процесу задля розширення меж національного простору особистості як представника нації, активізацію психологічних механізмів (національної саморефлексії, національної самоідентифікації, національно-психологічної саморегуляції, національно-психологічного відокремлення) та якісне змінювання когнітивного, емоційно-ціннісного і регулятивного компонентів національної самосвідомості юнацтва.

Важливе значення мало проведення для студентів кураторами студентських груп і психологом міні-лекцій і бесід за темами: «Українська нація та її ознаки», «Національні цінності», «Толерантність у ставленні до представників інших націй» та ін.; рольових ігор («Діалог культур», «Знайомство в аеропорту» та ін.), вправ («Відгадай, про кого йде мова», «Історія мого імені» та ін.) (**національний простір особистості як представника нації**); дискусій – «Національна ідентичність», «Моє національне «Я» та ін.; написання есе «Розповідь про себе як представника української нації моєму другові, що належить до іншої нації» (**когнітивний компонент національної самосвідомості особистості**); прес-конференцій і дискусій – «Національна гідність», «Національна самоповага», «Мої національні цінності» та ін. (**емоційно-ціннісний компонент**); дискусій – «Прагнення до національного самоствердження», «Спрямованість на національну самореалізацію»; прес-конференцій – «Я – суб'єкт своєї нації», «Яким я стану, як суб'єкт української нації через 5 (10, 20) років?» та ін. (**регулятивний компонент**).

Отримані кількісні показники розвитку національної самосвідомості юнацтва до і після впровадження програми формуального експерименту подано в табл. 2.

Таблиця 2

Динаміка розвитку національної самосвідомості особистості періоду юності за результатами формуального експерименту (%)

Компоненти	Рівні	Експериментальна група (n=50)		Контрольна група (n=54)	
		до експерименту	після експерименту	до експерименту	після експерименту
Когнітивний	високий	16	26	16,67	18,52
	середній	42	52	44,44	44,44
	низький	42	22	38,89	37,04
Емоційно-ціннісний	високий	20	34	18,52	18,52
	середній	42	46	40,74	40,74
	низький	38	20	40,74	40,74
Регулятивний	високий	14	22	14,82	14,82
	середній	44	56	44,44	44,44
	низький	42	22	40,74	40,74

З табл. 2 видно, що після впровадження програми психологічного супроводу в експериментальній групі відбулися позитивні зміни за усіма компонентами національної самосвідомості. Зокрема за **когнітивним компонентом** збільшилися кількісні показники *високого* рівня (від 16 % до 26 %), що засвідчили зростання у юнацтва чіткості сприймання власної долученості до нації, поглиблення розуміння специфіки націокультурного походження, національно-психологічних рис і себе як

суб'єкта нації. На наш погляд, ці зміни зумовлені зростанням у них обсягу інформації про націю, що поповнився у процесі участі в формувальному експерименті. Зафіксовано збільшення частини юнаків і дівчат із *середнім* рівнем (від 42 % до 52 %), що віддзеркалює їх більш-менш чітке сприймання та розуміння власного походження і належності до нації, осмислення себе як її суб'єкта. Встановлено зменшення показників *низького* рівня (від 42 % до 22 %), який презентує нечітке сприймання і неглибоке розуміння юнацтвом власного національного походження й себе як суб'єкта нації. Отже, з одного боку, психологічний супровід цих респондентів потребує тривалішого часу, а з іншого, така динаміка загалом є позитивним результатом розвитку когнітивного компонента.

За **емоційно-ціннісним компонентом** помітне збільшення показників *високого* рівня (від 20 % до 34 %). Після формувального експерименту в юнаків і дівчат підвищилися національна самоповага й ціннісне ставлення до себе як суб'єкта нації, що пов'язано з їх національною гордістю. Вони пишаються своєю належністю до нації, що має багато досягнень, славне минуле, чудову культуру та т. ін., і водночас із повагою ставиться до досягнень інших націй. Збільшилися й показники *середнього* рівня (від 42 % до 46 %), засвідчивши зростання певною мірою національної самоповаги і національної гордості юнацтва. Натомість зменшилися показники *низького* рівня (від 38 % до 20 %), який презентує посилення почуття гордості особистості за окремі досягнення їх нації, події історії та т. ін. Водночас відзначимо потребу в продовженні розвивальної роботи з цими респондентами. Однак загалом така динаміка підтверджує позитивний результат розвитку емоційно-ціннісного компонента.

За **регулятивним компонентом** після впровадження психологічного супроводу збільшилися показники *високого* рівня (від 14 % до 22 %), що виявилися у прагненнях молоді до психологічної єдності з представниками своєї нації та до національного самоствердження (знати культуру, історію нації), які реалізуються у її національних взаємодіях. Зростання показників *середнього* рівня (від 44 % до 56 %) віддзеркалило певною мірою закріплену особистісну позицію юнаків і дівчат із тенденцією на самоздійснення національного «Я». Їм властиві набуття низки знань історії та культури нації, обов'язковість участі у ряді її культурних подій, повага до багатьох подій історії нації. Помітним є зменшення показників *низького* рівня (від 42 % до 22 %), що пов'язаний із прагненнями юнацтва до пізнання окремих фактів історії та культури своєї нації. Такі показники засвідчують потребу більш тривалого психологічного супроводу цих юнаків. Проте розкрита динаміка загалом презентує позитивний результат розвитку регулятивного компонента.

Також у цій групі встановлено збільшення показників *високого* (від 18 % до 30 %) рівня **ціннісного ставлення особистості до представників своєї нації**, відбиваючи значущість їх цінностей і національно-психологічних якостей для молоді. Натомість зростання показників *середнього* (від 38 % до 47 %) і спадання *низького* (від 44 % до 23 %) рівнів доводить важливість ряду цінностей і рис представників нації для молоді й позитивний результат психологічного супроводу.

Ефективність впровадженої програми підтверджено статистично значущими змінами (за χ^2 -критерієм Пірсона), що відбулися в експериментальній групі за

усіма компонентами національної самосвідомості: когнітивним ($\chi^2 = 9,694$; $p < 0,01$), емоційно-ціннісним ($\chi^2 = 9,398$; $p < 0,01$) і регулятивним ($\chi^2 = 9,468$; $p < 0,01$) та у піннісному ставленні юнацтва до представників своєї нації ($\chi^2 = 10,534$; $p < 0,01$). Натомість у контрольній групі помітних змін не зафіксовано.

За результатами впровадження програми психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості в юності були сформульовані методичні рекомендації для психологів, викладачів і кураторів студентських груп.

Узагальнення теоретичних і практичних результатів проведеного дисертаційного дослідження дозволило зробити загальні висновки.

ВИСНОВКИ

У дисертації представлено основні наукові теоретичні та практичні результати вирішення проблеми розвитку національної самосвідомості в юнацькому віці, обґрунтовано інтегративно-ціннісний підхід до вивчення та визначено сутність, структуру, закономірності, механізми і чинники досліджуваного процесу, розроблено та апробовано програму його психологічного супроводу.

1. Інтеграційні та трансформаційні процеси, що властиві сучасному етапові становлення української держави, зумовлюють значний вплив на розвиток національної самосвідомості особистості періоду юності, активізуючи процеси її національної саморефлексії, самоідентифікації та самореалізації. У цей період розвиток національної самосвідомості виступає складним інтегративним процесом самопізнання та емоційно-ціннісного ставлення особистості до себе як суб'єкта конкретної нації, носія її суб'єктивних (національна свідомість, національний характер) і об'єктивних (мова, культура, територія, держава з певним політичним самоврядуванням та економічним розвитком) ціннісних ознак, за результатами якого вона регулює свою поведінку в національних взаємодіях. Епіцентр розвитку національної самосвідомості – цілісне та інтегроване національне «Я», що містить низку усвідомлених уявлень і емоційно-ціннісних ставлень особистості до себе як суб'єкта нації, носія її цінностей, згідно з якими вона управляє своїми вчинками та самореалізується у національних взаємодіях.

2. Стрижневим у дослідженні визначено інтегративно-ціннісний підхід. Підґрунтям цього підходу є ряд положень про сутність, структуру і розвиток національної самосвідомості особистості. Його принципами стали такі, як: принцип національної самототожності юнацтва (ствердження усвідомленості, інтегрованості національної самоідентифікації та цілісного інтегрованого національного «Я» як її результату); принцип об'єктивності національного «Я» особистості в юності (розкриття внутрішніх механізмів його становлення); принцип синергійності національного аутостереотипу та реальної й ідеальної модальностей національного «Я» особистості в юності (наявність узгоджених зв'язків між ними).

Психологічними механізмами розвитку національної самосвідомості в юності аналітично визначено: національну саморефлексію – осмислення національного простору особистості як представника нації, саморозуміння власного національного «Я», переосмислення у національно-ціннісному ракурсі своїх особистісних смислів (реальної та ідеальної модальностей національного «Я-образу»), що від-

дзеркалюють ціннісні знання юнацтва про себе; національну самоідентифікацію – самоототожнення юнаків і дівчат зі значущими представниками конкретної нації, привласнення таких їх національно-психологічних якостей, що є важливими для них, усвідомлення своєї національної належності; національно-психологічне відокремлення – здатність юнацтва усвідомлювати цілісність і аутентичність своїх національно-психологічних рис як представника конкретної нації, порівняно з представниками інших націй; національно-психологічна саморегуляція – здатність молоді управляти і контролювати такі свої дії й вчинки, що позиціонують її як суб'єкта та носія цінностей конкретної нації у національних взаємодіях.

3. У теоретичній моделі генези національної самосвідомості в юності важливим зовнішнім атрибутом є національний простір особистості як представника нації. Цей простір є умовами розвитку та життєдіяльності, які у психологічному контексті сприяють засвоєнню нею прав і обов'язків щодо конкретної нації. Її внутрішніми атрибутами є такі взаємопов'язані компоненти з конструктами: когнітивний – сприймання власної національної належності, національно-психологічний самоаналіз, національне самовизначення; емоційно-ціннісний – переживання своєї національної належності, оцінювання себе як представника нації, ціннісне ставлення особистості до себе як суб'єкта нації; регулятивний – національна аффіліація, національне самоствердження, національна самореалізація. Найвищими формами національної самосвідомості, що сконцентровані біля національного «Я» особистості та позиціонують її як суб'єкта нації, є національний «Я-образ», емоційно-ціннісне самоставлення і національно-психологічне саморегулювання. Неперервність розвитку і наступність етапів онтогенезу дозволили стверджувати, що генеза національної самосвідомості особистості в юності є інтегративним психічним процесом, який виявляється у трансформуванні та ускладненні з часом її форм та епіцентру – національного «Я».

4. Критеріями розвитку національної самосвідомості юнацтва визначено: здатність особистості до національної саморефлексії; ціннісне ставлення особистості до себе як суб'єкта нації; ціннісне ставлення особистості до інших представників своєї нації; здатність особистості до національно-психологічної саморегуляції. В юності розвиток національної самосвідомості характеризується такими рівнями: високим, який виявляється у чіткому сприйманні, глибокому розумінні та усвідомленні юнаками і дівчатами свого національного походження і належності й інтегрованості національного «Я»; сильних національних почуттях, адекватно-високій оцінці власних рис як представника нації, високий національний самоповазі; стабільному ціннісному ставленні до себе як суб'єкта нації; спрямованості на цінності значущих представників нації; сильними прагненнями належати до певної нації та до національного самоствердження, стійкою особистісною позицією з тенденцією на самодійснення власного національного «Я»; середнім – у більш-менш чіткому сприйманні й осмисленні власної долученості до своєї нації, осмисленими емоційно-ціннісними знаннями про себе як суб'єкта нації у змісті національного «Я»; вдоволеності своїм національним походженням і належністю, адекватно-високим оцінкам низки національно-психологічних рис, певною мірою стабільному ціннісному ставленні до себе як

суб'єкта нації, орієнтаціях на очікування значущих представників нації у багатьох ситуаціях; домінуючих мотивах національної аффіліації, ряді прагнень до національного самоствердження, частково закріпленій особистісній позиції з тенденцією на самоздійснення власного національного «Я»; низьким – у нечіткому сприйманні та неглибокому розумінні свого національного походження і належності, окремих і незначною мірою осмислених емоційно-ціннісних знань про себе як суб'єкта нації у змісті національного «Я»; вдоволеності певними аспектами національного походження і належності, наданні різної значущості власним рисам як представника нації, переважно нестабільному ціннісному ставленні до себе як суб'єкта нації; орієнтаціях на окремі цінності значущих представників нації у ряді ситуацій; превалюванні спрямованості на особистість, необов'язковості низки прагнень до національного самоствердження, проявах самоздійснення свого національного «Я».

5. У діапазоні 17-22 рр. встановлено такі психологічні закономірності генези національної самосвідомості особистості: ускладнення розвитку одних (сприймання своєї національної належності, національно-психологічний самоаналіз, національне самовизначення, національна аффіліація) конструктів національної самосвідомості вирізняється інтенсивними, інших (оцінювання і ціннісне ставлення особистості до себе як суб'єкта нації, національне самоствердження, національна самореалізація) – помірними коливаннями.

Основні психологічні особливості розвитку національної самосвідомості особистості в юності полягають у підвищенні з віком рівня розвитку національно-психологічного самоаналізу, що покращує її здатність до національного самоусвідомлення; загостренні потреби юнака у глибокій рефлексії щодо своєї національної належності й визнанні його зрілості як суб'єкта нації з боку її значущих представників; інтенсифікація ідентифікаційних процесів, які стосуються суспільних національних цінностей, що забезпечує конструювання світогляду, позиції як суб'єкта нації та системи національно-особистісних цінностей.

Виявлено соціальні (суспільно-політичні трансформації, взаємодії зі значущими представниками своєї нації (батьками, родичами, ровесниками, викладачами), активна участь у націєтворчих процесах, навчання, національне виховання) і психологічні (здатність до національної саморефлексії; позитивне ціннісне ставлення до значущих представників своєї нації; позитивна національна ідентичність, прагнення належати до конкретної нації, прагнення до національного самоствердження, позитивне ціннісне ставлення до себе як суб'єкта своєї нації; здатність до національно-психологічної саморегуляції) чинники розвитку національної самосвідомості юнацтва.

6. Засадничими для програми психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості в юності є знання про психологічні закономірності, механізми і чинники цього психічного процесу, а також про важливість інтегрування психологами, викладачами і кураторами студентських груп психопрофілактичних та розвивальних заходів і методів, що призначені для студентів, у навчально-виховний процес вищої школи.

Ефективність програми психологічного супроводу зумовлено актуалізацією розвитку структурних компонентів національної самосвідомості особистості юнацького віку, психологічних чинників і механізмів її розвитку, що виявляється у підвищенні здатності особистості до національної саморефлексії, її позитивному ставленні до себе як суб'єкта та значущого представника певної нації, покращенні національно-психологічного саморегулювання.

Програма «Розвиток національної самосвідомості особистості в період юності» інтегрує низку розвивальних заходів і методик (тематичні міні-лекції, бесіди, дискусії та рольові ігри та ін.) психопрофілактичного та розвивального характеру, що застосовуються задля розширення меж національного простору особистості цього періоду як представника нації, активізації психологічних механізмів розвитку національної самосвідомості та ускладнення її компонентів.

Після впровадження авторської програми психологічного супроводу актуалізуються механізми розвитку національної самосвідомості особистості юнацького віку, сприяючи ускладненню компонентів цього процесу та цілісному розвитку національного «Я». Основними проявами цих змін є успішність національного самовизначення, національно-психологічної саморегуляції та національної самореалізації юнацтва. Сформульовані методичні рекомендації для психологів, викладачів і кураторів студентських груп сприятимуть розвитку національної самосвідомості особистості періоду юності.

Проведене дослідження проблеми розвитку національної самосвідомості в юнацькому віці не вичерпує усіх її аспектів. Подальшої наукової рефлексії та практичного вивчення потребують питання, що стосуються психологічних засад розвитку національної свідомості особистості цього віку, психологічної готовності юнаків і дівчат до національної самореалізації.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія і навчальний посібник

1. Співак Л. М. Психологія розвитку національної самосвідомості особистості в юності : монографія / Л. М. Співак. – Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута», 2015. – 300 с.
2. Савицька О. В., Співак Л. М. Етнопсихологія: навчальний посібник / О. В. Савицька, Л. М. Співак. – К. : Каравела, 2011. – 264 с.

Статті у вітчизняних фахових наукових виданнях

3. Співак Л. М. Онтогенетичний аспект взаємозв'язку між національною самосвідомістю і духовністю особистості / Л. М. Співак // Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. – К., 2007. – Т. IX, част. 5. – С. 389-393.
4. Співак Л. М. Особливості становлення національної ідентичності в юнацькому віці / Л. М. Співак // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту

психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. – Вип. 4. – С. 410-418.

5. Співак Л. М. Динамічні особливості розвитку національних уявлень про себе в майбутніх психологів у процесі їх професійної підготовки / Л. М. Співак // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки : зб. наук. праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – № 28 (52). – С. 201-207.

6. Співак Л. М. Витоки національної психології / Л. М. Співак // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – Вип. 7. – С. 684-692.

7. Співак Л. М. Проблема співвідношення між феноменами «національна самосвідомість» та «етнічна самосвідомість» у психології / Л. М. Співак // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – Вип. 9. – С. 592-601.

8. Співак Л. М. Вивчення особливостей національної самосвідомості особистості юнацького віку в сучасних вітчизняних психологічних дослідженнях / Л. М. Співак // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки : зб. наук. праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – № 34 (58). – С. 94-99.

9. Співак Л. М. Проблема співвідношення між феноменами «національна самосвідомість» і «національна ідентичність» у психолого-соціологічній проекції / Л. М. Співак // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – Вип. 13. – С. 445-454.

10. Співак Л. М. Психологічні особливості впливу національної самосвідомості на професійне становлення майбутніх фахівців / Л. М. Співак // Вісник післядипломної освіти : зб. наук. праць / Університет менедж. освіти НАПН України; редкол.: О. Л. Ануфрієва та ін.; гол. ред. В. В. Олійник. – К., 2011. – Вип. 3(16). – С. 469-474.

11. Співак Л. М. Особливості становлення наукової думки про самосвідомість особистості у філософсько-психологічному історіогенезі / Л. М. Співак // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – Вип. 14. – С. 757-766.

12. Співак Л. М. Розвиток філософських й психологічних ідей про національну та етнічну самосвідомість у зарубіжній науці XVIII – початку XX ст. / Л. М. Співак // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології

ім. Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. – Вип. 15. – С. 625-634.

13. Співак Л. М. Історичний екскурс наукових поглядів на конструкти «національна самосвідомість» та «етнічна самосвідомість» особистості (2 пол. ХХ-початок ХХІ ст.) / Л. М. Співак // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. – Вип. 16. – С. 772-780.

14. Співак Л. Психологічні передумови становлення самосвідомості особистості в юності / Л. М. Співак // Науковий вісник Чернівецького університету. Педагогіка та психологія : зб. наук. праць. – Чернівці : Чернівецький національний університет, 2012. – Вип. 627. – С. 141-149.

15. Співак Л. М. Аксиологічні витоки розвитку національної самосвідомості особистості в юності / Л. М. Співак // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки : зб. наук. праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – № 39 (63). – С. 9-16.

16. Співак Л. М. Психологічні механізми розвитку національної самосвідомості особистості в юності / Л. М. Співак // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Психологічні науки. – Чернігів : ЧНПУ, 2012. – Т. 2. – Вип. 103. – С. 138-142.

17. Співак Л. М. Вікова динаміка національної аффіліації особистості в юності / Л. М. Співак // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2015. – Вип. 30. – С. 612-621.

18. Співак Л. Психологічна модель генези національної самосвідомості особистості в юності / Л. М. Співак // Науковий вісник Чернівецького університету. Педагогіка та психологія : зб. наук. праць. – Чернівці : Чернівецький національний університет, 2015. – Вип. 742. – С. 154-162.

19. Співак Л. М. Концепція об'єктивізації національного «Я» особистості в юності / Л. М. Співак // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць ДВНЗ «Запорізький національний університет» та Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка, Н. Ф. Шевченко, М. Г. Ткалич. – Запоріжжя : ЗНУ, 2015. – № 1 (7) / 2015. – С. 183-189.

20. Співак Л. М. Концепція синергійності національного аутостереотипу та реальної й ідеальної модальностей національного «Я» особистості в юності / Л. М. Співак // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки : зб. наук. праць. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. – № 1 (46). – С. 254-260.

21. Співак Л. М. Динаміка розвитку національної самосвідомості юнацтва в умовах психологічного супроводу / Л. М. Співак // Вісник Одеського національного університету. Серія : Психологія. – Одеса : «Астропринт», 2015. – Т. 20. – Вип. 4 (38), част. 1. – С. 131-140.

22. Співак Л. М. Змістові та процесуальні аспекти психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості в юності / Л.М. Співак // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія». – Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2015. – Вип. 1. – С. 193-204.

Статті у зарубіжних наукових періодичних і вітчизняних фахових виданнях, які включені до міжнародних наукометричних баз

23. Spivak L. N. Psychological Foundations for the Development of the Young Person's National Self-Consciousness / L. N. Spivak // European Applied Sciences. – Germany (Stuttgart), January. – 2014. – № 1. – P. 94-96.

24. Співак Л. М. Концепція національної самототожності особистості в юності / Л. М. Співак // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology. – 2015. – III (36), Issue 74. – P. 91-95.

25. Співак Л. М. Вікова динаміка емоційно-ціннісного ставлення особистості до себе як до представника української нації в юності / Л. М. Співак // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Вип. 22. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2013. – С. 540-550.

26. Співак Л. М. Вікова динаміка національного самоствердження особистості в юності / Л. М. Співак // Психологічні перспективи. – 2014. – Вип. 24. – С. 306-317.

27. Співак Л. М. Вікова динаміка національної саморефлексії особистості в юності / Л. М. Співак // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2014. – Вип. 23. – С. 585-595.

28. Співак Л. М., Піонтковська Д. В. Вікова динаміка національної самоідентичності особистості в юності / Л. М. Співак, Д. В. Піонтковська // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Психологія». – X. : ХНПУ, 2014. – Вип. 49. – С. 145-153.

Матеріали конференцій і статті в інших виданнях

29. Співак Л. Н., Піонтковская Д. В. Значимость национальной самоидентичности в юношеском возрасте / Л. Н. Спивак, Д. В. Пионтковская // Материалы 4 Международной научн. конф. [«Современные проблемы теоретической и прикладной психологии»], (Армения, г. Ереван, 25-27 октября 2013 г.) / Ереванский государственный университет. – Ереван, 2013. – С. 360-362.

30. Співак Л. М. Особливості становлення національної самосвідомості майбутніх фахівців у галузі корекційної освіти в процесі їх професійної підготовки / Л. М. Співак // Зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія : соціально-педагогічна / За ред.

О. В. Гаврилова, В. І. Співака. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. – Вип. XII. – С. 114–117.

31. Співак Л. М., Піонтковська Д. В. Проблема національної ідентичності особистості у просторі вікової психології / Л. М. Співак, Д. В. Піонтковська // Науково-практичний журнал Південного наукового центру НАПН України «Наука і освіта». Психологія. Тематичний спецвипуск «Психологія особистості : теорія, досвід, практика». – Одеса : ПНЦ НАПН України, 2012. – № 6 / CVVII. – С. 194-198.

32. Співак Л. М. Наукові позиції вчених теоретичної та консультативної психології про розвиток національної й етнічної самосвідомості / Л. М. Співак // Міжнародний науковий форум : соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент : зб. наук. праць за матеріалами міжн. наук.-практ. Інтернет-конф. 15-16 березня 2012 р. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. 9. – С. 86-92.

33. Долинська Л. В., Співак Л. М. Специфіка генезису самосвідомості особистості в юності / Л. В. Долинська, Л. М. Співак // Матеріали Міжн. наук.-практ. конф. [«Інтеграційні можливості сучасної психології та шляхи її розвитку»], (Запоріжжя, 10-12 жовтня 2012 р.) / МОНмолодьспорту України, Запорізький національний університет, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Institute of Sociology Jagiellonian University Krakov, «Aurel Vlaicu» University of Arad Romania. – Запоріжжя : ЗНУ, 2012. – С. 24-25.

34. Співак Л. М. Методологічна парадигма дослідження розвитку національної самосвідомості особистості в юності / Л. М. Співак // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки : зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. наук.-практ. конф. [«Психічний розвиток і навчання в історичній ретроспективі»], (Київ, 13-14 грудня 2013 р.). – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – № 42 (66). – С. 135-141.

35. Співак Л. М. Феноменальне поле національної самосвідомості / Л. М. Співак // Матеріали VII Міжн. наук.-практ. конф. [«Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин»], (Кам'янець-Подільський, 23 квітня 2015 р.) / МОН України, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський, 2015. – С. 34-36.

36. Співак Л. М. Інтегративно-ціннісна парадигма як методологічний засіб вивчення генези національної самосвідомості особистості в юності / Л. М. Співак // Матеріали II Міжнародної наук.-практ. інтернет-конф. [«Особистість і суспільство: методологія та практика сучасної психології»], (Луцьк, 18 травня 2015 р.) / МОН України, Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. – Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2015. – С. 24-26.

37. Співак Л. М., Шахрай Д. В. Особливості національної самосвідомості майбутніх психологів на першому році їх навчання у вищому навчальному закладі / Л. М. Співак, Д. В. Шахрай // Актуальні проблеми психології : Психологія навчання.

Медична психологія / За ред. С. Д. Максименка. – Київ-Кіровоград : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2009. – Т. X, вип. 14. – С. 288-297.

38. Співак Л. М., Піонтковська Д. В. Стан вивчення проблеми національної ідентичності студентської молоді у вітчизняній психологічній науці // Л. М. Співак, Д. В. Піонтковська // Психологія : реальність і перспективи : зб. наук. праць Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне : РДГУ, 2011. – Вип. 1. – С. 115-117.

39. Співак Л. М. Специфіка змісту та структури національної самосвідомості особистості у психологічній науці / Л. М. Співак // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України та ДВНЗ «Запорізький національний університет» / За ред. С. Д. Максименка, Н. Ф. Шевченко, М. Г. Ткалич. – № 1 / 2012. – Запоріжжя : ЗНУ, 2012. – С. 73-77.

40. Співак Л. М. Становлення національно-особистісних цінностей як умова розвитку національної самосвідомості юнацтва / Л. М. Співак // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / [редкол. : А. І. Шинкарук (відп. ред.) та ін.]. Серія : Психологічні науки. – Кам'янець-Подільський : ПП Медобори-2006, 2014. – Вип. 6. – С. 172-180.

АНОТАЦІЇ

Співак Л. М. Психологічні основи розвитку національної самосвідомості в юнацькому віці. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова МОН України, Київ, 2016.

У дисертації представлено теоретико-методологічний аналіз проблеми дослідження, психологічну сутність і структуру феномена «національна самосвідомість особистості юнацького віку». Обґрунтовано інтегративно-ціннісний підхід і принципи (національної самототожності, об'єктивності національного «Я», синергійності національного аутостереотипу й реальної (ідеальної) модальності національного «Я») вивчення генези національної самосвідомості особистості в юності; розроблено та емпірично верифіковано її психологічну модель.

Визначено критерії (здатність особистості до національної саморефлексії; ціннісне ставлення особистості до себе як суб'єкта нації; ціннісне ставлення особистості до представників своєї нації; здатність особистості до національно-психологічної саморегуляції), показники і рівні (високий, середній, низький) досліджуваного процесу. Експериментально встановлено психологічні особливості, механізми (національна саморефлексія, національна самоідентифікація, національно-психологічне відокремлення, національно-психологічна саморегуляція) і чинники та виявлено закономірності розвитку національної самосвідомості особистості в юності. Доведено ефективність впровадження програми психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості в цьому віці.

Ключові слова: національна самосвідомість особистості, національне «Я», генеза, національна саморефлексія, національна самоідентифікація, національна самореалізація, юнацький вік.

Спивак Л. Н. Психологические основы развития национального самосознания в юношеском возрасте. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени доктора психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова МОН Украины, Киев, 2016.

В диссертации представлены теоретико-методологический анализ проблемы исследования, психологическая сущность и структура феномена «национальное самосознание личности юношеского возраста». Обоснованы интегративно-ценностный подход и принципы (национальной самоидентичности, объективации национального «Я», согласованности национального аутостереотипа и реальной (идеальной) модальности национального «Я») изучения генезиса национального самосознания личности в юности; разработана и верифицирована его психологическая модель. Определены критерии (способность личности к национальной саморефлексии, ценностное отношение личности к себе как субъекту нации, ценностное отношение личности к представителям своей нации, способность личности к национально-психологической саморегуляции), показатели и уровни (высокий, средний, низкий) исследуемого процесса.

На основании проведенного экспериментального исследования установлены особенности, механизмы, детерминанты и выявлены закономерности развития национального самосознания личности в юности. В частности определено, что психологическими механизмами этого процесса являются: национальная саморефлексия, национальная самоидентификация, национально-психологическое обособление и национально-психологическая саморегуляция; факторами – способность к национальной саморефлексии, положительное ценностное отношение к значимым представителям своей нации, положительная национальная идентичность, стремление принадлежать к определенной нации, стремление к национальному самоутверждению, положительное ценностное отношение к себе как субъекту нации, способность к национально-психологической саморегуляции. Констатировано, что в возрастном диапазоне 17-22 гг. осложнения в развитии одних конструктов национального самосознания личности (восприятие своей национальной принадлежности, национально-психологический самоанализ, национальная аффилиация, национальное самоопределение) выделяются интенсивными, других (оценивание и ценностное отношение личности к себе как субъекту нации, национальное самоутверждение, национальная самореализация) – умеренными колебаниями в процессе их становления.

Доказана эффективность внедрения программы психологического сопровождения развития национального самосознания личности в период юности. Разработаны методические рекомендации психологам, преподавателям и кураторам студенческих групп высших учебных заведений по развитию национального самосознания личности в юношеском возрасте.

Ключевые слова: национальное самосознание личности, национальное «Я», развитие, национальная саморефлексия, национальная самоидентификация, национальная самореализация, юношеский возраст.

Spivak L. M. Psychological Foundations for the Development of the National Self-Consciousness in Juvenile age. – Manuscript.

The dissertation is represented to obtain the scientific degree of Doctor of Psychological sciences in specialty 19.00.07 – pedagogical and age psychology. – National Pedagogical Dragomanov University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, 2016.

In this dissertation presented theoretical and methodological analysis of problems explorers, psychological nature and structure of the phenomenon of «national self-consciousness of personality in juvenile age». Grounded the integrative and axiological approaches and the principles (national self-identification, objectification of national «I», and consistency of national autostereotyp and real (ideal) modality of national «I») to the study of the genesis of national self-consciousness in young; developed and empirically verified his psychological model. Revealed the criteria's (the ability of the national self-reflection, value attitude to themselves as a subject of nation, value attitude to members of nation, the ability of the national and psychological self-regulation), indicators and levels (high, medium, low) and explorers process.

Experimentally revealed the psychological peculiarities, mechanisms (national self-reflection, national self-identification, national and psychological separation, national and psychological self-regulation) and factors and proved the regularities of development of national self-consciousness of personality in young. The effectiveness of the program of psychological support for the development of the young person's national self-consciousness is proved.

Key words: person's national self-consciousness, national «I», development, national self-reflection, national self-identification, national self-realization, juvenile age.

Підписано до друку 23.02.2016 р. Формат 60х90/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 2,26. Обл.-вид. арк. 2,26.
Наклад 100 прим. Зам. № 0103.

Віддруковано в друкарні ФОП ПАЛИВОДА А. В.
03061, м. Київ, пр-т Відрадний, 95/Е
тел./факс (044) 351-21-90

